

O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M
WORTA ARNAWLI' BİLİMLENDIRIW MINISTRILIGI

BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI

Qoljazba huqi'qi'nda
UDK=943.11.853.801.4.

Kalmuratova Gulshad Tilewmuratovna

**Qaraqalpaq a'debiy tili ha'm woni'n'
orfoepiyali'q qa'deleri**

Qa'nigelik: 5A120102 – Lingvistika (qaraqalpaq tili)

Lingvistika magistri akademiyali'q da'rejesin ali'w ushi'n
usi'ni'lg'an

D I S S E R T A C I Y A

MAK da jaqlawg'a ruhsat
Magistratura bo'limi basli'g'i':
doc. Gulimov.A

Kafedra basli'g'i':
prof.M.Qudaybergenov

İlimiy basshi': _____
akademik A.Da'wletov

«____»_____2014-ji'l

No'kis-2014

Mazmuni':

Kirisiw.....	3
1. Qaraqalpaq a' debiy tili ha'm orfoepiyali'q qa'deler haqqi'nda tu'sinik.....	5
2. Orfoepiyani'n' izertleniwi.....	12
a) Orfoepiyani'n' tu'rkiy tillerde izertleniwi.....	12
b) Orfoepiyani'n qaraqalpaq tilinde izertleniwi	15
I bap. Dawi'sli'larg'a baylani'sli' orfoepiyali'q qa'deler	16
1.1. Dawi'sli'lar singarmonizmine baylani'sli' orfoepiyali'q qa'deler	16
1.2. Dawi'sli'larg'a baylani'sli' basqa da seslik qubi'li'slar ha'm orfoepiyali'q qa'deler.....	37
1.2.1. Eliziya qubi'li'si'	37
1.2.2. Proteza qubi'li'si'	40
1.2.3. Epenteza qubi'li'si'	42
1.2.4. Epiteza qubi'li'si'	43
II bap. Dawi'ssi'zlarg'a baylani'sli' orfoepiyali'q qa'deler	45
2.1. Dawi'ssi'zlar singarmonizmine baylani'sli' orfoepiyali'q qa'deler.....	45
2.2. Dawi'ssi'zlarg'a baylani'sli' basqa da seslik qubi'li'slar ha'm orfoepiyali'q qa'deler.....	53
2.2.1. Metateza qubi'li'si'	54
2.2.2. Substituciya qubi'li'si'	58
2.2.3. Gaplogiya qubi'li'si'	69
2.2.4. Dawi'ssi'zlardi'n' tu'sip qali'wi'	60
2.2.5. Geminaciya qubi'li'si'	62
III bap. So'z dizbegi ha'm ga'plerdegi orfoepiyali'q qa'delerdin' saqlani'wi'	65
3.1. So'z ha'm so'z dizbeklerindegi orfoepiyali'q qa'delerdin' saqlani'wi'	65
3.2. Ga'plerdegi orfoepiyali'q qa'delerdin' saqlani'wi'	73
Juwmaq.....	75
Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....	80

Kirisiw

O'zbekistan Respublikasi'ni'n' wo'z g'a'rezsizligin qolg'a kiritiwi ha'm de qaraqalpaq tiline ma'mleketlik til biyliginin' beriliwi qaraqalpaq tilinin' ha'm woni' izertleytug'i'n qaraqalpaq til biliminin' rawajlani'wi'na ken' mu'mkinshilikler ashi'p berdi.

O'zbekistan Respublikasi' Prezidenti I.A.Karimov aytqani'nday: «Wo'zlikti an'law, milliy sana ha'm woy-pikirdin' ko'rinisi, a'wladlar wortasi'ndag'i' ruwx'i'y baylani's til arqali' ko'rinetug'i'nli'g'i' ma'lim. Barli'q iygilikli pazi'yetler insan qa'lbine, yen' a'weli ana ha'yyiwi, ana tilinin' ta'kirarlanbas go'zzalli'g'i' menen sin'edi. Ana tili – bul millettin' ruwx'i'»¹. Prezidentimiz ta'repinen ayti'lg'an bul pikirde tildin' adam wo'mirindegi, ja'miyettegi tutqan worni', woni'n' atqaratug'i'n xi'zmeti ani'q ashi'p berilgen. Haqi'yqati'nda da, tilsiz ja'miyetlik turmi's tarawlari'ni'n' rawajlani'wi'n, wondag'i' jetiskenliklerdi, toplang'an materialli'q ha'm ruwx'i'y bayli'qlardi' ko'z aldi'mi'zg'a keltiriw qi'yi'n. Sonli'qtan ha'r bir insan wo'z ana tilin teren' u'yreniwge, wonnan duri's paydalani'wg'a, woni'n' tazali'g'i'n saqlawg'a, solay yetip tildin' rawajlani'wi' ushi'n u'les qosiwg'a minnetli. Biz de usi' jumi'si'mi'zda qaraqalpaq a'debiy tili ha'm woni'n' orfoepiyali'q qa'deleri haqqi'nda so'z yetpekshimiz.

Temani'n' aktualli'g'i': Qaraqalpaq til biliminde fonetikag'a baylani'sli', soni'n' ishinde jazi'w ha'm woni' jetilistiriwge arnalg'an ilimiy izertlew jumi'slari' ko'plep ali'p bari'li'p, bir qansha ma'seleler sheshilip belgili bir sistemag'a tu'sti. Lekin yelege deyin toli'g'i'raq izertlenip, aniqli'q kiritilmey kiyati'rg'an ma'seleler de bar. Mine qaraqalpaq til bilimindegi usi'nday ma'selelerdin' biri – qaraqalpaq tilindegi orfoepiyali'q qa'delerdi izertlew ma'selesini boli'p tabi'ladi'.

¹ Каримов И.А. Жоқары мәнаўият-жеңилмес күш. -Ташкент: "Ўзбекистон" 2008, Б. 82-83.

Qaraqalpaq tili orfoepiyali'q qa'delerin singarmonizm ni'zami'si'z ko'z aldi'mi'zg'a keltire almaytug'i'ni'mi'z ani'q. Negizinde, dawisli'lar ha'm dawis'si'zlar singarmonizmi tildin' orfoepiyali'q qa'delerinin' yen' basli' negizi yesaplanadi'. Sonday-aq, tildegi ha'r tu'rli seslik wo'zgerisler de a'debiy tilde de, awi'zeki so'ylew tilinde de wo'z ko'rinishin tabadi'. Bul ma'selelerdi arawli' tu'rde izertlew a'hmiyetli ma'selelerden biri yesaplanadi'. Bunday izertlewlerdi yele de jetilistirip qaraqalpaq tilinin' rawajlandi'ri'w til iliminde teoriyali'q ha'm a'meliy jaqtan u'lken a'hmiyetke iye.

İzertlewdin' maqseti ha'm wazi'ypalari': Jumi'stan ko'zde tuti'lg'an tiykarg'i' maqset qaraqalpaq a'debiy tili ha'm orfoepiyali'q qa'delerdi izertlewden ibarat. Qaraqalpaq tilinin' orfoepiyasi' arawli' tu'rde monografiyali'q bag'darda izertlenilmedi. Usi' maqsetti a'melge asi'ri'w ushi'n jumi'sti'n' aldi'na to'mendegi wazi'ypalar qoyi'ldi':

- Qaraqalpaq tilindegi dawisli' seslerge baylani'sli' orfoepiyali'q qa'delerdi ani'qlaw.

- dawis'si'z seslerge baylani'sli' orfoepiyali'q qa'delerdi ko'rsetiw.

- so'z ha'm so'z dizbeklerinde bolatug'i'n orfoepiyali'q qa'delerdi ko'rsetip beriw.

- ga'plerde bolatug'i'n orfoepiyali'q qa'delerdi ani'qlaw.

- awi'zeki ha'm jazba til arasi'ndag'i' usasli'q ha'm ayi'rmashi'li'qlardi' ani'qlaw.

İzertlewdin' ilimiy jan'ali'g'i': Qaraqalpaq til biliminde qaraqalpaq a'debiy tili ha'm woni'n' orfoepiyali'q qa'deleri ma'seleleri monografiyali'q bag'darda izertlenildi. So'z, so'z dizbekleri ha'm ga'plerdegi orfoepiyali'q qa'delerdin' saqlani'wi' ma'selelerinin' wo'zine ta'n wo'zgeshelikleri ani'qlandi'.

Izertlewdin' metodlari' ha'm derekleri: Jumi'si'mi'zda wori's til biliminde, tyurkologiyada ha'm qaraqalpaq til biliminde tildin'

fonetika tarawı' boyı'nsha ja'riyalang'an ilimiy miynetlerge, ayı'rı'm maqalalarg'a su'yenildi. Atap aytqanda, N. A. Baskakov, S. E. Malov, E. D. Polivanov, K. Ubaydullaev, J. Aralbaev, D. S. Nasi'rov, R. Beknazarova, A. Da'wletov, M. Da'wletov, M. Qudaybergenov ha'm t.b. ilimpazlardı'n' ilimiy miynetleri jumi'sti' jazı'wda tiykarg'i' derek xi'zmetin atqardı'. Wolardı'n' teoriyalı'q pikirleri tikkeley basshi'li'qqa ali'ndi'. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinin' orfoepiyalı'q, dialektologiyalı'q so'zlikleri de jumi'sti'n' ilimiy deregin quradı'. Jumi'sti' jazı'w bari'si'nda da'stu'rge aynalg'an si'patlama, ayı'rı'm worı'nlarda salı'sti'rma metodları'nan paydalani'ldi'

Jumi'sti'n' teoriyalı'q ha'm a'meliy a'hmiyeti: Jumi'stan kelip shı'g'atug'i'n juwmaq ha'm na'tiyjeler, wonda paydalani'lg'an materiallar qaraqalpaq til bilimi ushi'n teoriyalı'q ha'm a'meliy a'hmiyetke iye. İzertlewdin' ilimiy tiykari'nan ha'm juwmaqları'nan fonetika, morfonologiya, singarmonizm boyı'nsha arnawlı' kurslar, woqi'w qollanbaları'n do'retiw ushi'n paydalani'w mu'mkin. Sonday –aq bul jumi's qaraqalpaq tilindegi fonetika tarawı'n basqa da aspektlerde izertlewshiler ushi'n da u'lgı si'patı'nda xi'zmet yetiwi mu'mkin.

1) Qaraqalpaq a'debiy tili ha'm orfoepiyalı'q qa'deler haqqı'nda tu'sinik

Ha'r bir til jazba ha'm awı'zsha tu'rde a'melge asadı'. Qaraqalpaq tili de janlı' awı'zeki so'ylew ha'm jazba tu'rde qari'm-qatnas quralı' xi'zmetin atqaradı'.

Qaraqalpaq a'debiy tili – bul qaraqalpaq xalqı' tilinin' yen' jetilisen ko'rinisi bolı'p tabı'ladi'. Qaraqalpaq a'debiy tili uluwma xalı'qlı'q so'ylew tili tiykari'nda qa'liplesken bolı'p, wol yeki tu'rge bo'linedi: awı'zeki so'ylew ha'm jazba a'debiy til.

A'debiy tildin' bul yeki tu'ri boyı'nsha akademik A. Da'wletov: - Awi'zsha so'ylew de, jazı'w da a'llette tillik qurallar arqalı' iske asadı'. Bulardı'n'

yekewi arqali' woy-pikir ju'zege shi'g'adi'. Biraq awi'zsha so'ylew menen jazba so'ylewdi birdey dep yesaplawg'a bolmaydi'. Awi'zsha so'ylewde so'ylew ag'zalari' qatnasadi' ha'm so'ylew sol payi'tta iske asadi'. Sonday-aq awi'zsha so'ylewde so'ylewshinin' ha'm ti'n'lawshi'ni'n' qatnasi'wi' za'ru'r» - dep bir-birinen ayi'rmashi'li'g'i'n atap wo'tken yedi.¹

A'dette jazba a'debiy tilden buri'n a'debiy tildin' awi'zsha tu'ri payda bolg'an. Qaraqalpaq xalqi' xali'q awi'zeki do'retpelerine (da'stan, yertek, xali'q qosi'qlari', naqi'l-maqallar ha'm t.b.) wog'ada bay xali'q. Bul xali'q do'retpelerin xali'q so'ylew tili menen sali'sti'rg'anda i'qshamlasqan, jetilissen yekenligi bilinip turadi'. Qaraqalpaq xalqi'ni'n jazba adebiy tili qa'lipleskenge shekem a'debiy tildin' awi'zsha turi usi' xali'q awi'zeki a'debiyati' arqali' jasap keldi. Al, qaraqalpaq milliy tilinin' jazi'wi'ni'n' payda boli'wi' menen a'debiy tildin' awi'zsha tu'ri buri'ng'i'g'a qarag'anda ken' mu'mkinshiliklerge iye boldi'. Awi'zeki so'ylew tilinde jazba til si'yaqli' so'zlerdi du'zip keletug'i'n sha'rtli tan'balar, sonday-aq ha'r tu'rli intonaciyali'q belgiler ko'rinip turmaydi'. Wondag'i' intonaciyali'q wo'zgeshelikler adamlardi'n' ishki emociyali'q sezimleri, ha'r tu'rli dawis' tolqi'ni' arqali' an'lati'li'p turadi'. Awi'zeki so'ylew tilinde qarapayi'm so'zler ko'p ushi'rasadi'. Ja'ne de wolar dialog tu'rinde de keledi. Mi'sali': – Sen usi' man'layi' qatti', yetiktin' si'rti'nan kiyiz worap ... Aptasta deymen, uyati'n bilsen' boyma, man'layi' qatti'! ...

– Xu'ku'wmettin' paydasi' da, man'layi' qatti'.

– Toq yeteri Sayi'mbet jora, wobi'li'stan wa'kil kelip bizge bay pi'lan', kulak pi'lan' desek te boladi', sali'p ketti.²

Sonday-aq, awi'zeki so'ylew tilinde so'zlerdin' wori'n ta'rtibi yerkin boladi' ha'm pikirler qi'sqa-qi'sqa jay ga'pler arqali' beriledi. Wolar ko'binese toli'q yemes ga'p tu'rinde de ushi'rasadi'. Ja'ne de awi'zeki so'ylewde dawis'li'

¹ Дәўлетов А. Ҳазирги қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис, 1999, 370-бет

² Сейтов Ш. «Халқабад» романы. Нөкис, 1977, 81-бет.

ha'm dawi'ssi'z seslerdi sozi'p ayti'w yamasa so'zlerdin' da'slepki tu'rin buzi'p ayti'w wori'nlari' da ushi'rasadi'. Mi'sali':

– WO – o – o – o – o shabazi'm-aw! – dep ku'yindi Nazarbay: - Qos wo'gizdi- iii jumalaq penen *ira'za'n'ki* bulawg'a bersem, tag'i' bul keselde – sen, ta'wir bolmay qalsam, aqi'li' kelte *nasha-arr*, qara asi'ma soyatug'i'nda taba almaysan'-awww, u'h, *soka'ralari'n* nege tu'sinbeysen', *nasha-arr!* (102-bet).

Bizin' xalqi'mi'z arasi'nda so'ylesiw arqali' qari'm-qatnas jasag'anda ayi'ri'm so'zlerdin' belgili ni'zamli'li'qlarg'a boysi'nbay qarapayi'm tilde ayti'li'wi' ushi'rasadi'. Mi'sali': *woer-buerlerdi ko'r, apkel, apti', bopti', qap qoyma, so'yerde, kepti-g'o*, ha'm t.b. Bular awi'zeki so'ylew tiline ta'n so'zler boli'p, wolardi' a'debiy til normasi'na sa'ykes qa'liplesiwine qarag'ani'mi'zda: *wol jer-bul jerlerdi ko'r, ali'p kel, ali'pti', boli'pti', qali'p qoyma, sol jerde, kelipti-g'oy* boli'p qollani'ladi'.

Temani'n' tiykarg'i' izertleytug'i'n obykti – qaraqalpaq a'debiy tili ha'm awi'zeki so'ylew tilinin' su'yenetug'i'n orfoepiyali'q qa'delerin ani'qlawdan ha'm woni'n' orfografiyali'q qa'delerden tiykarg'i' ayi'rmashi'li'qlari'n so'z yetiwden ibarat. A'debiy tildin' awi'zeki tu'rinin' so'ylew tilinen wo'zgesheligi, wol so'ylew tiline qarag'anda belgili bir normag'a tu'sken, leksikali'q ha'm grammatikali'q jaqtan qa'liplesken formag'a iye. Al so'ylew tili bunday wo'zgeshelikke iye yemes.

Ha'r bir tildin' yamasa bir topar tuwi'sqan tillerdin' wo'zine ta'n wo'zgesheligine baylani'sli' seslik wo'zgerisleri boladi'. Qaraqalpaq tilinde de so'z ishinde jumsali'w jag'dayi'na qaray, qaysi' poziciyada, qanday buwi'nda, tu'bir yamasa qosi'mta qurami'nda, morfemalardi'n shegarasi'nda jumsali'wi'na qaray seslik wo'zgerislerge ushi'rasadi'. A'debiy tilde seslerdegi ayi'ri'm wo'zgerisler yag'ni'y seslerdin wori'n almasi'wi', tu'sip qali'w,

qosi'li'w qubi'li'slari' u'lken a'hmiyetke iye. Bunday fonetikalı'q qubi'li'slar seslerdin' dara turg'ani'nda yemes, al so'zde yaki so'z dizbeginde jumsali'w payti'nda ju'zege shi'g'adi'. Ko'rkem shi'g'armalarda da qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdin' ko'bisinde seslerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si' ko'plep ushi'rasadi'. Mi'sali':

- Belsendi, teperish bolmag'annan *kegen*, woshag'i'mi'zg'a qan quyi'p ati'rg'ani' mi'naw! (Sh.Seytov, «Xalqabad», 65-bet).

- Meshitte woqi'ti'wg'a ... Qunnazar hawli'qti': - Bolameken?! (Sh.Seytov, «Xalqabad», 77-bet).

Bul mi'sallarda ko'rsetilgenindey a'debiy tildegi *kelgen*, *bolama yeken* si'yaqli' so'zlerdin' qarapayi'm so'ylew tilinde *kegen*, *bolameken* boli'p seslerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si'na ushi'rap kelgenligin ko'riwge boladi'.

Seslerdegi ayi'ri'm wo'zgerisler – seslerdin' almasi'wi', wori'n almasi'wi' fonetikalı'q jag'daylardan g'a'rezsiz halda keledi. Ma'selen: s-sh, g'-q, uw-iy, m-n' seslerinin' almasi'p keliwi fonetikalı'q jag'daylarg'a baylani'sli' yemes, al wol seslerdin' spontanli'q wo'zgerisleri delinedi.

Mi'sali':	sali'	-	shali'
	samal	-	shamal
	g'arg'a	-	qarg'a
	jamg'i'r	-	jan'bi'r
	biyday	-	buwday

Lekin, joqari'dag'i' mi'sallarda ko'rsetilgen so'zler ku'ndelikli turmi'si'mi'zda wo'nimli qollani'ladi' ha'm wolar a'debiy til normalari'na juwap bere aladi'. Al *shali'*, *shamal*, *qarg'a*, *jan'bi'r*, *buwday* si'yaqli' tu'rleri awi'zeki so'ylew tilinde fonetikalı'q jaqtan ayi'ri'm seslerdin' sa'ykesligine tuwra keledi. Qaraqalpaq til iliminde so'z dizbeginin' quri'li'si'ndag'i' so'z benen so'zdin' shegarasi'ndag'i' awi'zeki so'ylew tilindegi aldi'n'g'i' so'zdin'

aqi'rg'i' dawi'sli'si' tu'sip, son'g'i' so'zdin' basi'ndag'i' dawi'sli'ni'n' saqlani'p qali'w jag'dayi' da'lillengen.¹

Mi'sali': *sari' ala at, tori' at, kele almadi', ayta almadi', ayti'p pa yeken* so'zleri awi'zeki so'ylew tilinde *saralat, torat, kelalmadi', aytalmadi', ayti'ppeken* tu'rinde qollani'li'p, -i', -a (*sari' ala at*), -i' (*tori' at*), -e (*kele almadi'*), -a (*ayta almadi'*) –a (*ayti'ppa yeken*) wori'n ta'rtibi boyi'nsha tu'sirilip qaldi'ri'lg'an.

Bul arqali' qaraqalpaq tilinin' orfoepiyali'q qa'deleri saqlanadi'. Uluwma, qaraqalpaq so'ylew tilinde seslerdin' wo'zgeriske ushi'rawi'na ha'r qi'yli' fonetikali'q jag'daylar da sebepshi boladi'. Fonetikali'q jag'daylardi'n' sebebinen so'ylew waqti'nda so'zdegi ayi'ri'm sesler bir-birinen usas formada yaki birdey boli'p ayti'li'wi' mu'mkin. Mi'sali': A'debiy tilde qollani'latug'i'n *bashshi', qosshi', ushsa* so'zleri awi'zeki so'ylew tilinde «s» sesinin' yerksiz tu'rde «sh» sesine aylani'w qubi'li'si'n ko'remiz. Yag'ni'y wolar ayti'lg'an waqi'tta *bashshi', qoshshi', ushsa* tu'rinde qatara kelgen yeki dawi'ssi'z ses wo'zgeriske ushi'rap «s» sesi «sh» sesine aylani'p birdey formag'a iye boli'p tur.

Til seslerin u'yreniw wog'ada quramali' qubi'li's. Til sesleri dara qa'lpinde yemes, al so'zlerde jumsalq'anda g'ana wo'zinin' ta'biyiy hali'n saqlaydi'. Soni'n' ushi'n da tildegi sesler so'z ishinde kelip woni'n' fonetikali'q jag'dayi' itibarg'a ali'nadi'. Ha'r tu'rli tillerdin' seslik du'zilisinin', grammatikali'q quri'li'si'ni'n' so'zlik qurami'ni'n' wog'ada ha'r qi'yli' boli'wi'na qaramastan wolardi'n' wortasi'nda ha'mmesine wortaq bolg'an uluwmalig'ni'zamli'li'qlardi'n' boli'wi', sog'an sa'ykes uluwmalig' tu'sinikler menen wortaq terminlerdin' qa'liplesiwine sebepshi boladi'.

¹ Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис, 1999, 262-бет.

Bul haqqi'nda Dj. Grinberg: «Bir-birinen u'lken ayi'rmashi'li'qqa iye bola tura, tiller tap bir u'lgi tiykari'nda do'retilgendey. Tillerdin' wortaq qa'siyetleri a'debiyatlarda ta'riyipleniwi menen birge lingvistler ko'pshilik jag'dayda sol wortali'qlardi'n' wo'mir su'retug'i'nli'g'i'n ani'q moyi'nlay woti'ri'p, jan'a tillerdi ta'riyiplew ushi'n wolardan paydalanadi'» - dep jazg'an yedi.¹

Ba'rinen de buri'n pu'tkilley ha'r tu'rli tillerdin' wortaq qasiyetlerinin' boli'wi', birinshiden, fiziologiyali'q tiykarg'a iye; adamlardi'n' barli'g'i'ni'n' birdey dene du'zilisine iye boli'wi'na baylani'sli'. Adamlar wo'zin qorshag'an du'nyani' tiykari'nan bir qi'yli' qabi'l yetetug'i'n seziw ag'zalari'na iye. Sonday-aq, wo'zinshelik wo'zgesheliklerin yesapqa almag'anda barli'q adamlardi'n' so'ylew ag'zalari' da anatomiyali'q-fiziologiyali'q jaqtan bir qi'yli' ha'm wolardi'n' seslerdi payda yetiw imkaniyati' da sheksiz yemes. Yekinshiden, barli'q tillerde de tabiyatta obyektiv jasawshi' zatlar ha'm wolardi'n' ni'zamli' qari'm-qatnaslari' wo'z sa'wlesin tabadi'. Sonli'qtan da tiller qanshelli ko'p tu'rli bolg'ani' menen wolardi'n' barli'g'i'ni'n' do'reliw tiykari'nda adam jasap ati'rg'an wortali'q ha'm adamlardi'n' a'meliy qari'm-qatnas qurali' xi'zmetin atqari'wi' jatadi'.

Til – bul mudami' jan'ari'p, rawajlani'p woti'ratug'i'n ja'miyetlik qubi'li's. Woni'n' wo'zgesheligi yen' birinshi gezekte tildin' seslik du'zilisinde ko'rinedi. Ja'ne de ilimiy ko'z-qarasta: fonetikalı'q, leksikalı'q, grammatikalı'q jaqtan bayi'di' ha'm rawajlandi'. Sonnan kelip shi'qqan halda bizin' jumi'si'mi'zdi'n' tiykarg'i' maqseti: Qaraqalpaq a'debiy tili ha'm orfoepiyali'q qa'delerin ko'rkem shi'g'armalar, ku'ndelikli baspa so'z materiallari', sonday-aq folklorli'q-dialektologiyali'q materiallar negizinde u'yreniwden ibarat. Qaraqalpaq tili awi'zeki so'ylew tiline ta'n so'zlerge ju'da' bay boli'p, wolardag'i' dawı'sli' ha'm dawı'ssi'z seslerge baylani'sli' u'nleslik qubi'li'si'n,

¹ Гринберг Дж., Осугт Ч., Дженкинс Дж. Меморандум о языковых универсалиях. // Сб., Новое в лингвистике. Т. V. М., 1970, 31-бет.

seslik wo'zgerislerdi ha'm so'z dizbekleri ha'm ga'plerdegi orfoepiyali'q qa'delerdi bu'gingi ku'n til iliminde wo'z aldi'na aktual tema si'pati'nda u'yrenip shi'g'i'w wog'ada a'hmiyetli. Bul jumi's dawi'sli' seslerge baylani'sli' singarmonizmnin', basqa fonetikali'q qubi'li'slardi'n' (eliziya, proteza, epenteza, epiteza) ha'm dawi'ssi'z seslerge baylani'sli' singarmonizmnin', basqa da seslik qubi'li'slardi'n' (dawi'ssi'zlardi'n' tu'sip qali'wi', gaplologiya, substituciya, geminaciya), so'z, so'z dizbekleri ha'm ga'plerdegi orfoepiyali'q qa'delerdin' wo'zine ta'n wo'zgesheliklerin ilimiy jaqtan u'yreniwdi wo'z aldi'na wazi'ypa yetip qoyadi'.

Tillik qatnas awi'zeki ha'm de jazba tu'rde bolatug'i'ni' belgili. Wolar jetilisip, rawajlani'p a'debiy tildin' tiykari' da'rejesine jetiwi ushi'n normag'a tu'siw za'ru'r. Norma – beligili bir sistema, ni'zamli'li'qqa tiykarlang'an izbe-izlik. Sonda a'debiy til da'rejesine jetken tillerdegi so'zlerdin' ayti'li'wi'nda bolsi'n, jazi'li'wi'nda bolsi'n jalpi'g'a uluwma wortaq, qa'liplesken birdey normalar boladi' degen so'z. Normalar qanshelli sistemali', qa'liplesken bolsa, qatnas qurali' da sol da'rejede jetilisip baratug'i'ni' so'zsiz.

Geybir so'zlerdi, so'z dizbeklerin jazi'li'wi'nsha ayti'w da qulaqqa jag'i'msi'z yesitiledi. Ma'selen:

Jazi'li'wi'	ayti'li'wi'	jazi'li'wi'	ayti'li'wi'
wo'len'	wo'lo'n'	aydi'n ko'l	aydi'n'go'l
wo'zenge	wo'zo'n'ge	ay qabaq	ayg'abaq
qong'an	qon'g'an	alti'n kirpik	alti'n'girpik
qonbadi'	qombadi'	tasbawi'r	tas pawi'r
ko'zsiz	ko'ssiz	tas jol	tashshol
tazsha	tassha	jas bala	jas pala
basshi'	bashshi'	aq yeshki	ag'eshki

So'zlerdi jazı'lı'wı boyı'nsha aytı'w a'sirese jaslardı'n' tilinde u'yrenshkli a'detke aylanı'p baratı'rg'anı'n an'law qı'yi'n yemes. Buni' tilimizdin' ta'biyiy rawjlani'wi'ni'n' na'tiyjesi dep qarawg'a bolmaydı'.

2) Orfoepiyani'n' izertleniwi

a) Orfoepiyani'n' tu'rkiy tillerde izertleniwi

Orfoepiya ma'seleleri boyı'nsha tu'rkiy tillerde ko'plegen izertlew jumi'slari' ali'p bari'lg'an, bu'gingi ku'nde de dawam yetip atı'r.

Ma'selen, bul tarawda qazaq til biliminde bir qansha izertlewlerdi ko'riwimizge boladı'. Qazaq tilinin' orfoepiyalı'q norması' ha'm de woni'n' man'i'zi' tuwralı' da'slepki pikir aytı'wshi'lardi'n' biri — prof. M. Balaqaev. Wol wo'zinin' «Qazaq tili ma'deniyati'ni'n' ma'seleleri» dep atalatug'i'n miynetinin' kiris so'zinde bi'lay deydi: «Biraq so'zlerdin' aytı'lı'w norması' ha'm de sol normanı' saqlap so'ylew ma'selesı itıbarg'a ali'nbay, di'qqattan shette qalı'p kelmekte. Sonlı'qtan da bizde bul ma'sele boyı'nsha ku'ni bu'ginge shekem kemis-quti'qlar seziledi. Mi'na so'z bi'lay aytı'lmaydı', bi'lay aytı'ladı', mi'nawi'si' duri's, mi'nawi'si' qa'te degendi ko'p yesitpeymiz. Kim qaysi' so'zdi qalay aytadı', qalay yesitedi — ba'ribir — a'ytewir qalay kelse bolg'ani'. Bul kemshiliklerden quti'lı'w ushi'n ha'r bir so'zdin' duri's aytı'lı'w norması'n saqlap so'ylewdi til ma'deniyati'ni'n' baslı' talaplari'ni'n' biri yetip qoyı'w kerek».¹ Kitapta «Orfoepiyalı'q ha'm de orfografiyalı'q norma» dep atalatug'i'n temalar bar. Ko'lemi kishkene bolg'ani' menen usı' ma'selelerge baylanı'slı' bir qansha qunlı' mag'luwmat aytı'lg'an. Avtor da'slepkilerden bolı'p «Qazaq so'zlerinin' aytı'lı'wi' menen jazı'lı'wi' arası'nda u'lken ayı'rmashi'lı'q joq»², — degen de pikir aytadı'. Biraqta keyingi bette-aq: «So'ytıp qazaq tili so'zlerinin' aytı'lı'wi' menen jazı'lı'wi' ha'mme waqı'tta birdey bola bermeydi... So'zlerdin' aytı'lı'wi' menen jazı'lı'wi'nda birdeylik

¹ М.Балақаев. «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері». Алматы, 1965, 5-бет

² Сонда. 37-бет.

boli'wi' mu'mkin de yemes»,— yekenin ani'q faktler menen da'lilleydi. Aqi'ri' i', i seslerine pitken feyllerge u qosi'mtasi' jalg'ang'anda, wolardi'n' u, u'-ge aylani'p ketetug'i'ni' da ayti'ladi'. Avtor orfoepiyali'q normani' ayqi'nlawg'a baylani'sli' wo'z pikirin usi'nadi': «Sonda uluwmalasti'ri'p aytqanda, so'zlerdin' ayti'li'w normasi' mi'naday boli'wi' kerek: qulaqqa jag'i'mli', kewilge qoni'mli' ayti'lg'anni'n' ba'ri —norma, ba'ri duri's. Qulaqqa jat yamasa wo'zgeshe yesitiletug'i'ni', kewilge qonbaytug'i'n wog'ash tu'siniksiz, jasalma ayti'lg'anni'n ba'ri - normag'a jatpaydi', duri's yemes. Tillik normalar ja'miyet ma'plerine negizlengenlikten wolar jalpi' xali'qqa birdey tu'sinikli, tilge jati'q, ayti'wg'a qolay boli'wi' tiyis».¹ Qi'sqasi', bul miynette qazaq orfoepiyasi'na baylani'sli' da'slepki pikirler ayti'lg'an dewge boladi'.

M. Du'ysebaevani'n' «Qazaq a'debiy tili orfoepiyasi'ni'n' ayi'ri'm ma'seleleri» miyneti ati' ayti'p turg'ani'nday, usi' ma'selege arnalg'an arnawli' izertlew.

Avtor duri's so'ylewdin' normasi' tilimizdegi belgili bir ses ni'zamli'li'g'i' boyi'nsha qa'liplesetug'i'ni'n yesapqa ali'p, tilimizdegi seslerdin' ha'r qaysi'si'ni'n' ayti'li'wi'ndag'i' wo'zgesheliklerge wo'z aldi'na toqtaydi'. Avtor qazaq a'debiy tilinin' so'ylew ma'deniyati'ni'n' qa'liplesiwine ta'sir yetken negizgi jag'daylar si'pati'nda mi'nalardi' atap ko'rsetedi: xali'qti'n' da'stu'rli (tradiciyali'q) so'ylew tili, belgili bir ma'deniy wortali'q, baspa wori'nlari' menen ma'deniy mekemeler, jazba a'debiy til menen ko'rkem a'debiyat. Avtordi'n' mi'na bir pikirine kewil awdari'w kerek boladi': «Ha'zirgi Almati' qalasi'ndag'i' qazaq intelligenciyasi'ni'n' so'ylew tili duri's so'ylew ma'deniyati'ni'n' u'lgisi boladi' deymiz»².

X. Qojaxmetovani'n' mektepke shekemgi balalar ma'kemelerine qa'nige tayarlaytug'i'n pedagogikali'q woqi'w wori'nlari'ni'n' studentteri menen

¹ М.Балақаев. «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері». Алматы, 1965, 38-39-бет

² М.Дүйсебаева. «Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері». Алматы, 1973, 12-бет

woqi'wshi'lari'na arnalg'an «Ma'nerlep woqu» dep atalatug'i'n woqi'w qurali'nda¹ orfoepiyag'a da wori'n berilgen. Uluwma alg'anda, «Orfoepiyani'n' basli' qag'i'ydalari'n» ani'qlawg'a da ha'reket yetken. Degen menen, wol tek niyet tu'rinde qalg'an.

Qazaq tili orfoepiyali'q normalari'n sistemali' tu'rde bir qansha duri's bayanlag'an, usi' tarawdag'i' izertlewlerge u'lgi bolarli'q miynet — R. Si'zdi'qovani'n' «So'z sazi'» (so'zdi duri's ayti'w normalari'), 1983 ji'li' jari'q ko'rgen bul kitapshada qazaq tilinde tun'g'i'sh «Orfoepiya qag'i'ydalari'» belgili bir sistemag'a tu'sirilip, 36 paragrafke bo'lip u'yrenge. Soni'n' menen birge woni'n' wo'zi qurg'aq, a'piwayi' qag'i'ya boli'p qalmag'an, mi'sallar berilgen, shi'ni'g'i'wlar da kiritilgen, miynettin' ja'ne bir arti'qmashi'li'g'i' so'ylew u'stinde so'zlerdin' ritmikali'q jaqtan birdey boli'p ayti'latug'i'ni'n ha'm de wonday toparlardi'n' tu'rlerin (on bes tu'rli) ani'qlaydi'².

A'. Ju'nisbekovtin miynetleri³ qazaq tilindegi seslerdin' akustika-artikulyaciya'li'q qa'siyetlerin du'ri's u'yretip g'ana qoymay, orfoepiyag'a baylani'sli' qunli' faktler bere aladi'. So'zlerdi ayti'wdag'i' sha'lkemshali'sli'q, orfoepiya jo'nindegi pikirler, maqala, izertlewler, orfoepiyali'q so'zliklerdin' jasali'wi'na tu'rтки boldi'. Wolar: Q. Netalievani'n' «Qazaq tilinin' orfoepiyali'q so'zdigi»⁴ ha'm de M. Du'ysebaevani'n' «Qazaq tilinin' qisqasha orfoepiyali'q so'zdigi»⁵.

Solay yetip, qazaq til biliminde da'slep di'qqattan shette qalg'an til ma'deniyati'ni'n' u'lken bir ko'rsetkishisi — orfoepiya taraw'nda son'g'i' 10—15 ji'ldi'n' ishinde di'qqatqa i'layi'q jumi'slar islengen. Degen menen, bul

¹ X. Қожахметова. «Мәнерлеп оқу». Алматы, 1982.

² Р. Сыздықова. «Сөз сазы». Алматы, 1983.

³ Джунисбеков А. Гласные казахского языка. Алма-Ата, 1979; Джунисбеков А. Сипгармонизм в казахском языке. Алма-Ата, 1980; Джунисбеков А. Просодика слова в казахском языке. Алма-Ата, 1987; Джунисбеков А. Проблемы тюрской словесной просодики и сингармонизм казахского языка. Автореф. докт. дисс, Алма-Ата, 1988.

⁴ Неталиева К. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі, Алматы, 1977.

⁵ Дүйсебаева М. Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 1981.

ma'sele wo'z sheshimin tapti' dewge bolmaydi', a'sirese tilden paydalani'wshi' ko'pshiliktin' iygiligine aylana qoyg'an joq.¹

b) Orfoepiyani'n' qaraqalpaq tilinde izertleniwi

Qaraqalpaq til biliminde de jaqi'n waqi'tlarg'a shekem tildin' orfografiyalı'q qa'delerine ko'birek di'qqat awdari'li'p, orfoepiya ma'selesı di'qqattan shette qalı'p keldi. Bul ni'zamli' qubi'li's yedi. A'sirler dawami'nda awi'zeki tu'rde rawajlani'p kelgen tildin' ayti'w normalari' wol waqi'tlari' di'qqatti' tartpadi'. Orfoepiya ma'selelerinin' arnawli' tu'rde izertlenilmey keliniwinin' wo'zi de buni'n' ayqi'n da'liyli. Worta mektep, joqari' woqi'w wori'nlari'na arnalg'an sabaqli'qlarda jaqi'n waqi'tlarg'a shekem tek u'nleslik ni'zamlari' haqqi'nda g'ana ayti'li'p, wog'an arnawli' temalar aji'rati'li'p kelindi. Biraq, orfoepiya qa'deleri ju'da' qi'sqa tu'rde tu'sinik berildi. Tek mektep woqi'wshi'lari'na arnalg'an «Qaraqalpaq tilinin' qi'sqasha orfoepiyalı'q so'zligi» 1983-jı'li', Wo.Dospanov, M.Qalenderov, R.Yesemuratova ha'm Q.Da'wletbaevlardi'n' avtorli'g'i'nda «Bilim» baspasi'nan baspadan shi'qqan. Bul so'zlikte 20 000 nan aslam so'zlerdin' duri's ayti'li'wi' qa'deleri ko'rsetilgen. Bunnan basqa da uluwma bag'darda so'z yetilgen sabaqli'qlar², monografiya³ menen ayi'ri'm maqalalardi'⁴ ushi'rati'wi'mi'z mu'mkin.

Qaraqalpaq orfoepiyasi'nin' tiykari' u'nleslik ni'zami'nda yekenligin, u'nleslik ni'zamlari'n biliw, aylani'p kelgende, ayti'w normalari'n jaqsi' biliw yekenin tu'siniw qi'yi'n yemes. Tek orfografiya si'yaqli' di'qqat bo'linip, qadag'alanbag'anli'qtan, bul tarawda yele de sheshilmegen ma'seleler ko'p.

¹ Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы. Алматы, 1993.

² Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис, 1994, 1999, 2005, 2012.

³ Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилинің морфонологиясы. Ташкент, 2006

⁴ Құрбаниязов П. Айырым сеслик кубылыслардың қарақалпақ сөйлеу тилиндеги көриниси. // «Әмиўдәрйя», 2001, №4; Сейтназарова И. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң орфоэпиялық вариантлары. // Түркий тил билиминиң әхмийетли мәселелери, Нөкис, 2005, 27-31-бетлер

I bap. Dawi'sli'larg'a baylani'sli' orfoepiyali'q qa'deler

1.1. Dawi'sli'lar singarmonizmine baylani'sli' orfoepiyali'q qa'deler

Qaraqalpaq tilinde singarmonizm - yen' tiykarg'i' seslik ni'zam yesaplanadi'. Singarmonizm dawisli'lar singarmonizmi ha'm dawis'si'zlar singarmonizmi boli'p yekige bo'linedi. Dawisli'lar singarmonizmi wo'z gezeginde tan'lay u'nlesligi ha'm yerin u'nlesligi boli'p yekige bo'linedi. Tildeg so'zlerdin' birgelki juwan yamasa birgelki jin'ishke boli'p ayti'li'wi' tan'lay u'nlesligine kiredi. Al, yerin u'nlesligi degende so'zlerdegi seslerdin' birgelki yerinlik yamasa yeziwlik boli'p ayti'li'wi' tu'siniledi. «Biraq tan'lay u'nlesligi bir bo'lek, yerin u'nlesligi bir bo'lek bas-basi'na wo'mir su'rmeydi. Wolar birgelikte supersegmentlik qubi'li's retinde so'z quri'li'si'ndag'i' sesler arqali' buwi'nlarda ju'zege shi'g'adi'». ¹ A'dette tan'lay u'nlesligi toli'q u'nleslik, yerin u'nlesligi jarti'lay u'nleslik dep ataladi'. Buni'n' tiykarg'i' sebebi, tan'lay u'nlesligi so'zdin' aqi'rg'i' buwi'ni'na shekem saqlanadi'. Al, yerin u'nlesliginde so'zdegi birinshi buwi'ndag'i' yerinlik dawisli', yekinshi buwi'ndag'i' qi'si'q yeziwlik dawisli'ni' yerinliklestirgeni menen u'shinshi ha'm wonnan keyingi buwi'nlardag'i' qi'si'q dawisli'lardi' yerinliklestiriwi pa'seyip bara beredi, ayi'ri'm so'zlerde so'z aqi'ri'nda yerinlik dawisli'ni'n' ta'siri sezilmey de qaladi'.

Sunday-aq, a'debiy tilde tan'lay u'nlesligi boyi'nsha u'nlesetug'i'n so'zlerdin' jazi'wda ha'm ayti'li'wi'nda ayi'rmashi'li'q sezilmeydi. (ayi'ri'm wo'zlestirilgen so'zlerden ti'sqari') Yag'ni'y tan'lay u'nlesligi jazi'wda qanday bolsa, ayti'li'wda da sonday. Mi'sali': *ag'a-lar-i'mi'z-g'a, ini-ler-imiz-ge*.

¹ Дәулетов А. Қарақалпақ тилинде сингармонизм. Нөкис, 1993, 47-бет.

Al yerin u'nlesliginde jazi'w menen awi'zeki so'ylew arasi'nda anag'urli'm parq bar yekenligi seziledi. Ma'selen, *tu'l-ki*, (*tu'lku'*), *ku'n-ler*, (*ku'l-lo'r*) *ku'l-ki-miz-di*, (*ku'l-ku'-mu'z-di*).

Tan'lay u'nlesligine barli'q juwan, jin'ishke dawisli'lar qatnasi'p toli'q u'nlesip kelse, yerin u'nlesligi menen tek qi'si'q *i*, *i'*, *ye* dawisli'lari' u'nlesip keledi. Wolar da yerinlik dawisli'lar menen qon'si'las buwi'nda turg'anda g'ana u'nlesedi. Yerin u'nlesligi boyi'nsha birinshi buwi'nda juwan yerinlik dawisli'lari' bolg'an *wo* (*o*) yamasa *u* fonemasi' kelse, yekinshi buwi'ndag'i' yeziwlik *i'* dawisli'si' yerinlik *u* dawisli'si' fonemasi'na almasi'p ayti'ladi'; birinshi buwi'nda jin'ishke yerinlik dawisli'lari' bolg'an *wo'*(*o'*) yamasa *u'* fonemasi' kelse, yekinshi buwi'ndag'i' yeziwlik *i* yamasa *ye* dawisli'si' sa'ykes yerinlik *u'* ha'm *wo'* fonemalari'na almasadi'. Mi'sali': *jawun*, *to'gu'n*, *tu'yu'n*, *qulun*, *ko'lu'k*, *tu'tu'n*, *jolum* si'yaqli' so'zlerdegi qosi'mtalarda a'wi'zeki so'ylew tilinde yerinlik dawisli'lar ayti'ladi'. Biraq, wolar jazi'wda ha'zirgi imla qa'deleri tiykari'nda *jawi'n*, *to'gin*, *tu'yin*, *quli'n*, *ko'lik*, *tu'tin*, *joli'm* tu'rinde yerin u'nlesligi sa'wlelenbegen halda yekinshi buwi'nda yeziwlik *i'*, *i*, *ye* ha'ripleri arqali' jazi'ladi'.

Qaraqalpaq tilinde yerin u'nlesligi haqqi'nda ko'birek so'z yetken ilimpazlardi'n' biri S.E.Malov boli'p, woni'n' pikirinshe, tu'birdegi yerinlik dawisli'lar qosi'mtadag'i' dawisli'larg'a sezilerli da'rejede ta'sir yetedi. Bul jag'i'nan qaraqalpaq tili qazaq, nog'ay tillerine soni'n' menen birge altay tiline de ju'da' jaqi'n keledi. S.E.Malovti'n' ayti'wi' boyi'nsha:

- tu'birdegi yerinlik dawisli' yesaplangan *wo*, *u* fonemalari' qosi'mtadag'i' ashi'q dawisli'lardi' yerinliklestirmeydi;
- yeger de tu'birde jin'ishke yerinlik dawisli'lar bolg'an *wo'*, *u'* fonemalari' kelse, qosi'mtadag'i' ashi'q dawisli'lardi' yerinliklestirmeydi;
- al, qosi'mtada qi'si'q dawisli'lar kelse, tu'birdegi juwan yerinlik dawisli'lar bolg'an *wo*, *u* fonemalari' da, jin'ishke yerinlik bolg'an *wo'*, *u'* fonemalari' da dawisli'lardi' yerinliklestiredi.

K.Ubaydullaevti'n' baqlawi' boyi'nsha, qaraqalpaq tilinde yerin u'nlesligi tan'lay u'nlesligine qarag'anda ha'lsiz, az ushi'rasadi', a'debiy tilde yerin u'nlesligi tek da'slepki buwi'nlarda g'ana qollani'ladi'.¹

İmla qa'delerinin' ta'siri menen qaraqalpaq janli' so'ylew tilindegi yerin u'nlesligine berilgen baha mi'na pikirden de seziledi: «Qaraqalpaq awi'zeki so'ylew tilinde yerin u'nlesliginin' bar yekenligi dawsi'z na'rse. Biraq, yerin u'nlesligi qaraqalpaq tilinde tek ja'rdemshi rol atqaradi', al yeziw u'nlesligi boyi'nsha so'zdin' juwan yamasa jin'ishke boli'p keliwi tilimizde basli' qag'i'yda boli'p yesaplanadi', so'zdegi buwi'nni'n' sani' jag'i'nan yerin u'nlesliginin' ku'shi u'sh buwi'nnan aspaydi', a'sirese yeki buwi'nnan ibarat so'zlerde yerinlik dawisli'si' menen kelgen da'slepki buwi'nni'n' yerinlik ta'siri ani'q sezilip, belgili boli'p turadi' da, u'shinshi buwi'nda ha'lsizlew, gu'milji boli'p seziledi'.²

Demek, bul jerde a'sirese son'g'i' pikir ayri'qsha di'qqatqa i'layi'q. Haqi'yqati'nda da, qaraqalpaq tilinde yerin u'nlesliginin' ta'siri ko'p buwi'nli' so'zlerdin' yen' aqi'rg'i' buwi'ni'na shekem bir qi'yli' yemes. Woni'n' u'stine bul ta'sirge ushi'raytug'i'n barli'q dawisli'lar yemes, al tek qi'si'q yeziwlik sesler bolg'an i', i, ye dawisli'lari' wo'zlerinin' aldi'ndag'i' buwi'ni'ndag'i' yerinlik dawisli'ni'n ta'siri menen wo'zgeriske ushi'rap, sa'ykes yerinlik dawisli'larg'a aylanadi'.

İlimpazlardi'n' da'lillewinshe, tu'rkiy tillerinin' ishinde yen' ku'shli yerin u'nlesligi saqlang'an tiller qi'rg'i'z, yakut tilleri, wonnan keyin qazaq, qaraqalpaq, nog'ay tilleri, son' karagas, Tuva, qarachay-balkar, qumi'q, qarayi'm, uyg'i'r, azerbayjan, tu'rk, gagauz, tu'rkmén tilleri, to'rtinshi toparg'a altay tili, besinshi toparg'a tatar, bashqurt tilleri kiredi. Wo'zbek, xakas, chuvash tillerinde yerin u'nlesligi qubi'li'si' ushi'raspaydi'.³

D.S.Nasi'rov qaraqalpaq tilinin' arqa dialektinde yerin u'nlesligi qubla dialektine qarag'anda turaqli'raq si'patqa iye bolatug'i'ni'n, sonli'qtan da

¹ Ubayduллаев К. Қарақалпақ тили бойынша таңламалы мийнетлер. Нөкис, 1976, 117-бет.

² Ubayduллаев К. Көрсетилген мийнети, 118-бет.

³ Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. 1970, с.74.

ayi'ri'm affiksler wo'zlerinin' yerinlik variantlari'na da iye bolatug'i'nli'g'i'n atap ko'rsetedi. Dawi'sli' seslerdin' yerin u'nlesligi ni'zami' boyi'nsha yerinlik dawi'sli'lar menen kelgen tiykar so'zden son'g'i' buwi'nlarda da yerinlik dawi'sli'lar boli'wi' kerek. Arqa dialektte yerin u'nlesliginin' ha'reketin yekinshi, u'shinshi, ayi'ri'm jag'daylarda to'rtinshi buwi'nlarda da ko'riwge boladi', al qubla dialektte yerin u'nlesligi tek yekinshi buwi'n menen sheklenedi yamasa pu'tkilley sa'wlelenbeydi. Mi'sali': *qoltuq, ko'lshu'k, qulun, ku'lku', ku'lku'lu', su'n'gu'gu'r, qumurusqa, ko'lo'n'ko'nu'n' asti'nda, su'n'gu'gu'rdu'n' palapani'* ha'm t.b. qubla dialektte: *worun/wori'n, burun/buri'n, u'n'gu'r/u'n'gir, ko'ylen'ka', ko'sa'w, ku'ba'la'k, bo'da'na'* ha'm t.b.¹

G.A.Nuri'mbetova wo'zinin' miynetlerinde qaraqalpaq tilinde yerin u'nlesliginin' ko'p buwi'nli' so'zlerdegi ta'biyati'na ayri'qsha itibar beredi. Avtor «yerin u'nlesligi yekinshi buwi'nda ku'shli, al u'shinshi ha'm wonnan son'g'i' buwi'nlarda ha'lsireydi ha'm pu'tkilley joyi'ladi',² degen pikirge qosi'msha kirgizedi.

A.Da'wletov qaraqalpaq tilindegi yerin u'nlesligi haqqi'nda ayti'lg'an pikirlerge si'n ko'zqarastan qarap, bul haqqi'nda pikirlerdin' ha'r qi'yli' yekenligin yeskertedi. Wol bi'lay jazadi': «Usi' da'wirge shekem yerin u'nlesligi degende tek bir ta'repleme birinshi buwi'ndag'i' yerinlik dawi'sli'lardi'n' (*a, wo, u, u'*), yekinshi buwi'ndag'i' qi'si'q dawi'sli'lardi'n' yerinlik boli'p keliwin talap yetiwi tu'sinilip kelgen bolsa, yendi dawi'sli'lardi'n' labialli'q singarmonizmi yeki tu'rli ko'riniste boladi': (*qulun, ku'lku', bo'lo'k*), ha'm yeziwlik (*bala, sa'lem, kelip*), yekinshiden, labialli'q singarmonizm bir buwi'nli' so'zlerde yerinlik dawi'sli'lar menen qon'si'las kelgen dawi'ssi'zlar wortasi'nda mudami' ha'm turaqli' tu'rde ko'rinedi.»³

Demek, yerin u'nlesligi degende so'zlerdegi dawi'sli'lardi'n' birgelikli yeziwlik yamasa birgelikli yerinlik u'nlesip keliwi tu'siniliwi za'ru'r. Solay

¹ Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігі. Нөкіс, 1983, 377-бет.

² Нурымбетова Г.А. Сингармонизм и характеристика фонологического слуха. АКД, Л, 1985, С.9.

³ Даўлетов А. Қарақалпақ тилинде сингармонизм. Нөкіс, 1993, Б.52.

yetip, biz yerin u'nlesligi ni'zami'na boysi'ni'p turg'an so'zlerge *isshiler*, *isshilerge*, *balalar*, *terekler*, *inilerime*, *a'lipbemizdi*, *a'deplilik*, *ni'zamli'li'q*, *kelinsheklerdin'*, *adamlarg'a*, *ha'm t.b.* so'zlerdi mi'sal yetip keltirsek boladi'. Sebebi, bul so'zlerdin' barli'g'i' birgelkili yeziwlik boli'p bir-biri menen yerin u'nlesligi boyi'nsha u'nlesip kelgen.

Yerin u'nlesligi jarti'lay u'nleslik bolg'ani' ushi'n tu'birdegi yerin u'nlesiginin' ta'siri affiks morfemalarg'a jetpewi de mu'mkin. Bunday jag'dayda yerinlik ha'm yeziwlik dawisli' fonemalardi'n' almasi'wi' bolmaydi'. Mi'sali', *gu'llo'rimiz*, *uyqusi'zli'q*, *ha'm t.b.* Bunda yerin u'nlesliginin' ta'siri bir morfemadan ari' wo'tip ketpeydi. Biraq, woni'n' yeziwlik ko'rinisi toli'q saqlanadi': *tereklerdin'*, *mekteplerge ha'm t.b.*

Qaraqalpaq tilinde basqa tiller menen sali'sti'rg'anda son'g'i' da'wirlerde yerin u'nlesliginin' saqlani'wi', turaqli'li'g'i'nan go're wolardi'n' buzi'li'w jag'daylari' ko'birek ushi'raspaqta. Sonli'qtan da singarmonizmde tan'lay u'nlesligi basli' wori'n tutadi'. Tu'bir so'zlerde yerin u'nlesligi ayti'wg'a toli'q saqlang'anli'g'i' menen jazi'wda saqlani'p jazi'lmaydi': *wo'mir-wo'mu'r*, *ko'mir-ko'mu'r*, *ko'mek-ko'mo'k*, *ko'rmek-ko'rmo'k*, *buri'n-burun*, *uri'-uru*, *u'ki-u'ku'*, *sho'rek-sho'ro'k*, *bo'rek-bo'ro'k*, *to'sek-to'so'k*, *buwi'n-buwun*, *suwi'n-suwun*, *gu'jim-gu'ju'm*, *to'zim-to'zu'm*, *hu'kim-hu'ku'm*, *ha'm t.b.* Bunday yeki buwi'nli' qamaw buwi'nnan turatug'i'n so'zlerde yerin u'nlesliginin' toli'q saqlang'anli'g'i'n ko'remiz.

Yerin u'nlesliginin' ku'shi tek yekinshi buwi'nda saqlani'w menen sheklenbesten , al u'shinshi buwi'nda ha'tteki ko'p buwi'nli' so'zlerde to'rtinshi buwi'nda da saqlang'anli'g'i'n ko'remiz.

Mi'sali':

ko'pshu'k- ko'pshik
ku'lku'lu'-ku'lkili
do'go'ro'k-do'gerek,
ko'lo'n'ko'nu'n'-ko'lenkenin'

Qubla dialektte bolsa yerin u'nlesligi tek yekinshi buwi'n menen g'ana sheklenedi. Ayi'ri'm wori'nlarda pu'tkilley yerinlespeydi, yerinlesken jag'dayda parallel jumsaladi': *worun-wori'n, ku'lku'-ku'lki, burun-buri'n*.

Yerin u'nlesliginin' qaraqalpaq jazi'wi'nda sa'wleleniw da'rejesi tan'lay u'nlesligindey yemes. Tan'lay u'nlesligi jazi'wda toli'q sa'wlelenetug'i'n bolsa, ha'zirgi qaraqalpaq tili jazi'wi'nda yerin u'nlesligi toli'q sa'wlelenbeydi. Atap aytqanda, son'g'i' buwi'nlarda yerin u'nlesligi menen u'nlesken dawisli'lar jazi'wda yeziwlik ha'ripler menen beriledi. *Mi'sali': tu'lki, ku'lki, u'ki, ju'rek, wo'zek, wo'giz, bo'lek, wo'nim, juldi'z, quli'n, pu'tin, sho'rek, gu'ze,*

Birinshi buwi'ndag'i' yerinlik dawisli'lar awi'zeki so'ylewde yekinshi buwi'ndag'i' qi'si'q yeziwlik dawisli'larg'a aylandi'ri'p to'mendegishe boli'p ayti'ladi'. *Mi'sali': ku'lku', tu'lku', u'ku', ju'ro'k, wo'zo'k, wo'gu'z, bo'lo'k, wo'nu'm, julduz, qulun, pu'tu'n, sho'ro'k, gu'zo', h.t.b.*

Bul mi'sallarda ko'rinip turg'ani'nday dawisli' sesler yerin u'nlesligi boyi'nsha u'nlesiw menen birlikte tan'lay u'nlesligi menen de u'nlesip kele beredi. *Mi'sali': bo'ro'k, ko'mo'k, qulqun, julqun, tutqun, ko'ru'w, ku'lu'w, ju'ro'k, turuw, juwuruw, h.t.b.*

Sonday-aq, u'shinshi buwi'ndag'i' qi'si'q dawisli'larg'a yerin u'nlesliginin' ta'siri toli'q yemes, jarti'lay tiyedi. *Mi'sali': quluni', sho'ro'gi, ko'mo'gi, ko'ylo'gi, ha'm t.b.*

Dawisli' seslerdin' u'nlesiw qubi'li'si' menen wolardi'n' so'zlerde ha'r tu'rli poziciyada jumsali'w qubi'li'si' ti'g'i'z baylani'sli'. Qi'rg'i'z, altay ha'm tag'i' basqa tillerde da'slepki bas buwi'ndag'i' yerinlik dawisli'dan keyin sol yerinlik dawisli'lari' so'zdin' bastan aqi'ri'na shekem jiyi kele beredi. *Mi'sali': toolor, tu'lku'lo'r, to'o'nu', tu'lku'lu'.*

Qaraqalpaq tilinde yerin u'nlesligi tan'lay u'nlesligine qarag'anda ha'lsiz az ushi'raydi', a'debiy tilde (orfografiyalı'q normada) yerin u'nlesligi tek da'slepki buwi'nda g'ana qollani'ladi'.

Yerin u'nlesligi tu'rkiy tillerinin' ishinde qi'rg'i'z tilinde ju'da' ku'shli. Bul tilde da'slepki buwi'nda yerinlik dawi'sli' kelse, soni'n' i'n'g'ayi'na qaray, son'g'i' buwi'nlarda da yerinlik dawi'sli'lar keledi.

Mi'sali': qolg'o (qolg'a), qaldu (qaldi'), ko'ldo'rge (ko'llerge), qolu (qoli'). Qazaq, nog'ay, qaraqalpaq tillerinde birinshi buwi'ndag'i' yerinlik dawi'sli'ni'n' yekinshi buwi'ndag'i' tek qi'si'q dawi'sli'g'a g'ana ta'siri boladi'.

Yerin u'nlesligi ku'shli bolg'an qi'rg'i'z, altay ha'm t.b. geybir tu'rkiy tillerinen qaraqalpaq tilinin' ayi'rmashi'li'g'i' mi'nada: juwan dawi'sli' yerinliklerden keyin *l* ani'q yesitiledi de, jiyi-jiyi ushi'rasadi'. Mi'sali': qaraqalpaq tilinde *qus-lar, jumi's-lar, qoy-lar, qol-lar*, boli'p kelse, qi'rg'i'z tilinde *ku'sh-tar, jumush-tar, qoy-lar, qol-dor boli'p, altay tilinde qush-tor, doumush-tar, qoy-lor, qol-lor* boli'p keledi.

Qaraqalpaq tilindegi vokalizmnin' yerin u'nlesligi dawi'sli'lardi'n' suffiksine belgili da'rejede ta'sir jasaydi'. Usi'nday ta'repleri menen qaraqalpaq tili qazaq, nog'ay ha'm altay tilleri menen uqsas turadi'.

Qaraqalpaq tilindegi yerin u'nlesligin S.E.Malov bi'lay tu'sindiredi ha'm qaraqalpaq tilindegi yerin u'nlesligin altay tili menen sali'sti'radi'.¹

ko'gden (ko'rgen)

yidon (u'yden)

ko'ldo'gu' (koldegi)

ko'rso' (ko'rse)

ko'no' (go'ne)

Qaraqalpaq tilinde sesler tu'rli jollar menen so'zge birigip u'nlesip keledi.

1. Qaraqalpaq tilindegi ko'pshilik so'zlerde juwan dawi'sli'lar menen juwan dawi'sli'lar, jin'ishke dawsli'lar menen jin'ishke dawi'sli'lar u'nlesip, qon'si'las boli'p keledi.

¹ Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. Нөкис, 1966.

2. Ko'pshilik jag'dayda tu'bir menen qosi'mtani'n' shegarasi'ndag'i' qon'si'las sesler wo'zara u'nlesip keledi.

3. Geypara so'z dizbegindegi aldi'n'g'i' so'zdin' aqi'rg'i' sesi menen son'g'i' so'zdin' aldi'n'g'i' sesi u'nlesip keledi.

4. Qaraqalpaq tilinde basqa tu'rkiy tillerindegi si'yaqli' bir so'z ishindegi dawi'sli'lar bir i'n'g'ay juwan yamasa bir i'n'g'ay jin'ishke boli'p keledi.

5. Birinshi buwi'nda yerinlik dawi'sli'lar kelse wo'zinen son'g'i' buwi'ndag'i' yeziwlik sesti yerinlestirip turadi'.

Uluwma aytqanda, qaraqalpaq tilinde yerin u'nlesligi basqa tu'rkiy tillerge sali'sti'rg'anda wo'zgesheliklerge iye yekenligin ko'remiz. Qaraqalpaq tilinde wo, wo', u, u' dawi'sli'lari' yerinlik dawi'sli' boli'p, yerin u'nlesligi ni'zami'ni'n' worayi'nda turadi'.

Qaraqalpaq tilinde yerin u'nlesliginin' ja'ne bir xarakterli belgisi buwi'n tu'rinde ko'rinedi.

Mi'sali':

Aytli'wi'

ku'nu'

u'nu'

ju'gu'

Jazi'li'wi'

ku'ni

u'ni

ju'gi

Bunday ashi'q buwi'nli' jeke so'zlerde (i', i) wo'zinin' tiykarg'i' fonemali'q belgisine beyimlesip ayti'ladi', yag'ni'y ashi'q buwi'nlarda (u, u') yerinlik fonemalardi'n' wo'z ku'shin saqlap turi'wi' bir qansha qi'yni'raq boli'p tabi'ladi'. Yeger de yekinshi buwi'n tuyi'q buwi'n boli'p kelse ha'm «i', i» fonemalari' qollani'lsa ashi'q buwi'ndag'i'g'a sali'sti'ri'p qarag'ani'mi'zda yerinlesiwidin' ku'shliligini bayqaymi'z, (u, u') fonemalari' wo'z ku'shin toli'g'i'raq saqlaydi'.

Mi'sali':

Ayti'li'wi'

wotur

woyun

Jazi'li'wi'

woti'r

woyi'n

buwun

buwi'n

qulun

quli'n

su'yu'n

su'yin

ku'yu'n

ku'yin

Qaraqalpaq tilinde birinshi buwi'nda yerinlik fonema kelip son'g'i' buwi'nda qamaw buwi'n boli'p «i'», «i», «e» sesleri kelse, yekinshi buwi'nni'n' yerinlesiwini ani'q ko'riwge boladi'. Qamaw buwi'ndag'i' «i'», «i», «e» fonemalari'na sali'sti'rg'anda pu'tkilley yerinlesip turadi' ha'm a'debiy tilde de yeziwlik fonema hali'n saqlap ayti'w qi'yi'ni'raq boladi'.

Qaraqalpaq tilinde basqa tillerge sali'sti'ri'p qarag'ani'mi'zda yerinliklesiwidin' ju'da' ku'shli yemes ha'zirgi a'debiy tilde tek u'shinshi buwi'ng'a wo'tiw ku'shine iye. To'rtinshi buwi'nda yeziwlik fonemalar wo'z ku'shin qayta tikleydi, ha'm de u'shinshi buwi'nda yerinlik fonema bir qansha ha'lsireydi.

Mi'sali':

Ayti'li'wi'

Jazi'li'wi'

su'rtu'nu'ptu'

su'rtinipti

tu'tu'nnu'n'

tu'tinnin'

u'yu'rdu'

u'yirdi

qubuldu

qubi'ldi'

Yeki buwi'ndag'i' so'zlerde yerinlesiw aktivlesedi de, u'shinshi tek buwi'nni'n' xarakterine baylani'sli' boli'p keledi. Ashi'q buwi'nli' u'shinshi buwi'n yerinlesedi. U'shinshi buwi'nda qamaw buwi'n toli'q yerinlesedi.

Qamaw buwi'nda

Ashi'q buwi'nda

qulunun'

quli'ni'n'

julunnun'

juli'nni'n'

soqturdum

soqti'rdi'm

Yerin u'nlesligi so'z shaqaplari'nan feyil so'z shaqabi'na bati'l ha'm ku'shlirek ha'reket yetedi ha'm bir qansha ani'q ko'rinedi.

Mi'sali':

Ayti'li'wi'*woturg'uz**ko'ndu'r**ju'rgu'z**ku'ydu'r**ko'ru'p**turup***Jazi'li'wi'***woti'rg'i'z**ko'ndir**ju'rgiz**ku'ydir**ko'rip**turi'p*

Qaraqalpaq tili ushi'n ku'ndelikli qollani'li'p ju'rgen *a'tko'nshek*, *a'to'shkir*, *a'tsho'k*, *bayg'us*, *da'stu'r*, *ja'digo'y*, *jelqom*, *za'ru'r*, *ka'tquda*, *keshquri'n*, *jeksuri'n*, *birotala*, *biyjo'n* usag'an so'zlerdi yesapqa almag'anda bas buwi'nda yeziwlik dawisli' son'g'i' buwi'nda yerinlik dawisli' keliwi arqali' son'g'i' buwi'ndi' yerinlestirip turadi'.

Joqari'dag'i' mi'sallarda yerinliklesiwdin' ku'shliligin ko'remiz. Biraq ta ni'zam sistemasi' bolmag'anli'qtan jarti'lay xarakterge iye bolganli'qtan a'debiy tilge ha'm qaraqalpaq tilinin' imla qag'i'ydalari'nda yesapqa ali'nbastan tek dawisli'lardi'n' juwan-jin'ishkeligin g'ana yesapqa ali'p jazami'z.

Tu'rkiy tillerindegi yerin u'nlesligi barli'q tillerde birgelikli yemes, ha'tteki ayri'm tillerde joq. Yerin u'nlesliginin' ku'sh da'rejesine qaray tillerdin' wori'n ta'rtibin ko'rsetetug'i'n bolsaq, bul ma'sele menen shug'i'llani'wshi' ilimpaz A.M.Sherbakti'n' klassifikaciyasi'na su'yenemiz.¹

Jeke tillerde joqari'da analizlep wo'tkenimizge tiykarlani'p, bashqurt tili boyi'nsha A.M.Sherbakti'n' klassifikaciyasi'na qosi'msha pikirler ayti'wdi' maqul ko'rdik. A.M.Sherbak bashqurt tilin yen' ha'lsiz bolg'an yerin u'nlesligine iye tiller gruppasi'na qosa yesaplay woti'ri'p, yen' son'g'i' jetinshi wori'ng'a qoyi'wdi' maqul tabadi'. Bashqurt tilinde yerinlik wo, wo' fonemalari'ni'n' yerinlesiwi ku'shli. Ko'p buwi'nli' so'zlerdin' u'shinshi ha'm to'rtinshi buwi'nlari'nda da saqlanadi'.

¹ Щербак А.М. «Сравнительная фонетика тюркских языков». Л., 1970 г.

Soni'n' menen birge morfologiyali'q ko'rsetkishleri de yerinlik variantli'li'qqa iye. Bashqurt tilinde yerin u'nlesligi yeki yerinlik fonemag'a g'ana tiykarlang'anli'g'i'n yesapqa ala woti'ri'p, qi'rg'i'z ha'm yakut tilinen keyingi to'rtinshi wori'ng'a qoyami'z.

V. A. Bogorodickiy wo'zinin' «Этюды по татарском языкознанию» miynetinde tu'rkiy tillerindegi singarmonizm ni'zami'n wol tillerde prefikslerdin bolmawi' menen baylani'sti'radi', yag'ni'y singarmonizm tu'rkiy tillerinin jalg'amali'li'g'i' menen ushlasatug'n ma'sele dep qaraydi'. Qaraqalpaq tilinde yerin u'nlesligi jarti'lay u'nleslik boli'p, joqari'da ko'rsetilip wo'tilgenindey yerinlik ha'm qi'si'q dawisli'lar da wo'z ku'shin saqlay aladi'. Ashi'q dawisli'lar bul ni'zamg'a boysi'nbaydi'. Soni'n' menen birge yerin u'nlesligi affikslerde wo'z ku'shin saqlay aladi'.

Uluwma til iliminde bul ni'zamli'li'qti' jaqi'nda payda bolg'an qubi'li's dep qarawshi'lar da bar. Mi'sali', D. Betling tu'rkiy tillerindegi yerin u'nlesligin usi'lay da'lillewge uri'nadi'. Bul pikirge qarsi' V.V. Radlov, I. A. Batmanovlar yerteden bar qubi'li's yekenligin aytadi' ha'm da'lilleydi.

Tu'rkiy tillerinde yerin u'nlesligi yerteden bolg'anli'g'i'n tariyx'i'y derekler de da'lilleydi. Yerin u'nlesligi qi'pshaq topar ushi'n jarti'lay u'nleslik yekenligin yeskermesten qaraqalpaq tili ushi'n a'hmiyetli yemes dep pu'tkilley joqqa shi'g'ari'wshi' pikirler de qaraqalpaq til iliminde gezlesedi. Q. Ayi'mbetov singarmonizm ni'zami' boyi'nsha to'mendegishe pikir aytadi':

Socialistlik xojali'qti'n' wo'siwi menen qatar ma'deniy internacional so'zler kirip, wolar wo'zlesip tilimizdi bayi'ti'p ati'r. Usi'nday internacional so'zlerdin' ko'pshiligi bizin' tildin' yeski ni'zami' singarmonizmnin' u'nine suw quyi'p woti'r.

Mine, sonli'qtan da tilimizde singarmonizm ni'zami' qa'dimgi ni'zam boli'p wori'n berilmesin.¹ Bul pikirge K. Ubaydullaev ken' talqi'law jasaydi'. Bul pikirdin' naduri's yekenligin ko'rsetedi. Joqari'da ko'rip wo'tilgende

¹ Айымбетов Қ. Қарақалпақстан тилинің жаңа имласына проект. «Қызыл Қарақалпақстан», 1934, 27-октябрь, № 221

singarmonizm – bul go'nergen ha'm go'neretug'i'n, go'neriwi mu'mkin bolg'an na'rse yemes. Yerin u'nlesligi orfografiyada saqlanbag'an menen orfoepiyada zan'li' qubi'li's. Ma'selen: qaraqalpaq tilinde so'ylewshi hesh bir adam, *bo'bek, ko'sew, bu'yrek, qoli'm t.b.* so'zlerdi da'l orfografiyasi' boyi'nsha aytpaydi'. Yeger tap solay yetip ayti'lg'anda orfografiyali'q normadan shetlew bolar yedi.

Ha'zirgi tu'rkiy tillerinen wo'zbek, xakas, chuvash tillerinde yerin u'nlesligi joq, saqlanbag'an. Wo'zbek tilinde singarmonizmnin' buzi'li'wi' wo'z ishki ni'zamli'qlarg'a baylani'sli' boli'w menen birge arab-parsi', iran til elementlerinin' ko'plep qollani'li'wi' ha'm yeski wo'zbek a'debiy til normalari'nda ta'siri so'zsiz.¹

Xakas tilinde de yerin u'nlesligi saqlanbag'an. Sonli'qtan da tu'rkiy tilindegi singarmonizmnin' yen' quramali' modeli xakas tilinde bar.

Yeger tan'lay u'nlesligi wo'zbek tilinen basqa tu'rkiy tillerdin' barli'g'i'na birdey ta'n bolatug'i'n bolsa, yerin u'nlesligi birinshiden, tu'rkiy tillerdin' barli'g'i'na birdey ta'n yemes yeken, yekinshiden, woni'n' tu'rkiy tillerinin' ha'r qaysi'si'nda ko'riniw da'rejesi de ha'r tu'rli. Yag'ni'y, yerin u'nlesligi ni'zami' wori'n alg'an tu'rkiy tillerinde aldi'n'g'i' buwi'ndag'i' yerinlik dawisli'si'ni'n' son'g'i' buwi'ndag'i' dawisli'lardi'n' yerinlik boli'wi' jag'i'nan ta'sir yetiwi ha'r tu'rli. Mi'sali', tu'rkiy tillerinin' geybirewlerinde yerinlik dawisli'ni'n' wo'zinen keyingi yeziwlik dawisli'larg'a ta'siri tek ashi'q dawisli'larg'a g'ana bolsa, al basqa birewlerinde bunday ta'sir tek qi'si'q dawisli'larg'a g'ana boladi'. Sonday-aq, tu'rkiy tillerinin' geybirewlerinde aldi'n'g'i' buwi'ndag'i' yerinlik dawisli' son'g'i' buwi'ndag'i' dawisli'lardi'n' barli'g'i'na birdey ta'sir yetse, al ayi'ri'mlari'nda tek ashi'q yeziwlik dawisli'g'a yamasa tek qi'si'q yeziwlik dawisli'g'a ta'sir yetedi. Yerinlik dawisli'ni'n' ta'siri buwi'n sani'ni'n' mug'dari'na qaray da aji'rati'ladi'. Mi'sali', tu'rkiy tillerdin' geybirewlerinde yerinlik dawisli'ni'n' ta'siri barli'q affikslerge ten'dey bolsa, al basqa birewlerinde affikslerdin' birewindegi g'ana dawisli'g'a ta'sir yetip, basqalari'na ta'sir yetpeydi. Demek,

¹ «Ўзбек тили ва адабиёти». Тошкент, 1966, №5, стр.262

yerin u'nlesliginin' ta'biyati', tan'lay u'nlesligine qarag'anda, azi'-kem quramali' ha'm woni'n' so'z qurami'ndag'i' keyingi buwi'nlarg'a ta'siri tu'rkiy tillerdin' ha'r qaysi'si'nda ha'r tu'rli boladi'.

Qazaq, nog'ay ha'm qaraqalpaq tillerinde birinshi buwi'ndag'i' yerinlik dawi'sli'ni'n' yekinshi buwi'ndag'i' qi'si'q dawi'sli'g'a g'ana ta'siri boladi'. Biraq, bul bizin' jazi'wi'mi'zda yesapqa ali'nbaydi'. Yerinlik dawi'sli'ni'n' ta'siri yekinshi buwi'nnan son' uluwma jog'aladi'. Mi'sali', qaraqalpaq tilindegi ko'len'ke degen so'zdin' birinshi buwi'ni'ndag'i' yerinlik sestin' u'shinshi buwi'ndag'i' dawi'sli'g'a ta'siri, yekinshi buwi'ndag'i'g'a qarag'anda birqansha ha'lsiz, ha'tteki joq dese de boladi'.¹

Demek, bul qazaq, qaraqalpaq ha'm nog'ay tillerinde yerin u'nlesliginin' basqa tu'rkiy tilleri menen sali'sti'rg'anda bir qansha ha'lsiz yekenligin ko'rsetedi.

Yerin u'nlesligi tu'rkiy tillerinin ishinde qi'rg'i'z tilinde ayri'qsha ku'shli. Bul tilde aldi'n'g'i' buwi'nda yerinlik dawi'sli'si' kelse, soni'n' i'n'g'ayi'na qaray, son'g'i' buwi'nlarda da yerinlik dawi'sli'si' keledi. Mi'sali': *qoldor*, *qolg'o*, *qoldo*, *qoldorg'o*, *qoldordo*, *qoldu*, *qolu*, *qolun'g'uzdu*, *ko'lgo*, *ko'ldo*, *ko'ldo'r*, *ko'ldo'rgo*, *ko'ldo'rdo*, *ko'lu*, *ko'ldo'ru'n'u'z*, *ko'ldo'ru'n'u'zdu'n*, ha'm t.b. Aldi'n'g'i' buwi'ndag'i' yerinlik dawi'sli'ni'n' son'g'i' buwi'nlardag'i' dawi'sli'larg'a ta'siri yakut tilinde de ku'shli. Mi'sali': *wog'o* (*bala*), *wog'oto* (*balasi'*), *wog'otu't* (*balan'i'z*), *wog'olor* (*balalar*), *wog'oloro* (*balalari'*), *wog'oloru'n* (*balalari'n*), *ko'to'r* (*qus*), *ko'to'ro* (*qusi'*), *ko'to'ru'n* (*qusi'n*), *ko'to'ru'm* (*qusi'm*), *ko'to'rdo'r* (*quslar*), *ko'to'rdo'ro* (*quslari'*), *ko'to'rdo'ru'm* (*quslari'm*), *ko'to'rdo'ru'n* (*quslari'n*), ha'm t.b.²

Ayi'ri'm tillerde, mi'sali', qi'rg'i'z tilinde bir so'zdin' qurami'nda tan'lay ha'm yerin u'nlesligi yekewi de birdey ushi'rasadi'. Mi'sali', qi'rg'i'z tilindegi *toolor* degen so'zdin' qurami'ndag'i' dawi'sli'lar birinshiden, ba'ri birdey juwan dawi'sli' boli'p u'nlesken, yekinshiden ba'ri birdey yerinlik dawi'sli'lar

¹ Қазақбаева Ә. Қарақалпақ тилинде қосымталардың варианттылығы. Канд.дис. Нөкис, 2009, 46-бет

² Аханов К. Көрсетілген мийнети. 252-бет.

boli'p wo'z ara u'nlesip kelgen. Sonday-aq, *ku'lku'lu'* degen so'zdin' qurami'ndag'i' dawi'sli'lar tan'lay u'nlesligi boyi'nsha birgelikli jin'ishke dawi'sli'lar boli'p u'nlesse, yerinnin' qatnasi' jag'i'nan birgelikli yerinlik dawi'sli'lar boli'p u'nlesip kelgen.

Sonday-aq, A.Da'wletov wo'zinin' miynetinde yerinlik w dawi'ssi'zi' menen yeziwlik qi'si'q *i', i, ye* dawi'sli'lari' bir buwi'n qurami'nda uluwma jumsalmaydi', wolardi'n' worni'na mudami' yerinlik *u, u', wo'* dawi'sli'lari' jumsaladi'. Biraq bul imla qag'i'ydalari'nda yesapqa ali'nbag'an. Ma'selen, *su'yu'w, uyuw, ko'so'w, u'yu'w* so'zlerindn w sesi menen qon'si'las kelgen qi'si'q dawi'sli' tu'rinde jazi'lg'ani' a'meliy ha'm teoriyali'q jaqtan duri's bolar yedi. Sonda jazi'w menen ayti'wdi'n' arasi' jaqi'nasi'p ha'mmenin' birdey qa'tesiz jazi'wi'n ta'miynlegen bolar yedik. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde singarmonizm ni'zami'ni'n' saqlani'wi'n da ta'miynlegen bolar yedik¹, - dep ko'rsetedi. Haqi'yqati'nda da, tilimizdegi ko'pshilik so'zlerde w sesi menen qon'si'las kelgen qi'si'q dawi'sli' sesler yerinlik variantta ayti'ladi'. A'llette, bul yerinlik w dawi'ssi'zi'ni'n' ta'sirinen boli'p, wol wo'zinen aldi'n'g'i' ha'm keyingi kelgen dawi'sli' seslerdi wo'zindey yerinlik variantlarda keliwine sebepshi boladi'. *Ma'selen, ko'riw-ko'ru'w, kiyiw-kiyu'w, ayti'w-aytuw, so'ylew-so'ylo'w, qorqi'w-qorquw, qayti'w-qaytuw, keliw-kelu'w, ketiw-ketu'w, bari'w-baruw, jazi'w-jazuw, kiyiniw-kiyinu'w ha'm t.b.* Bul so'zlerdin' barli'g'i'ni'n' birinshi buwi'ni'nda ashi'q dawi'sli' sesler keliwine qaramastan wolar w sesinin' ta'sirinde yerinlik boli'p ayti'ladi'. Bul keltirilgen mi'sallarda w sesi wo'zinien aldi'nda kelgen dawi'ssi'zlardi' yerinlikke aylandi'ri'p tursa, *ko'ru'wu', aytuwu, baruwu, (aytuwum kerek, baruwu kerek ha'm t.b.)* so'zlerinde wo'zinen keyin kelgen dawi'sli'lardi' da saykes yerinlikke aylandi'ri'p turadi'.

Solay yetip, qaraqalpaq tilinde yerin u'nlesliginin' bar yekenligin yesapqa ala woti'ri'p, qaraqalpaq tilindegi qosi'mtalardi'n' variantli'li'g'i' degen temada ilimiy izertlew jumi'slari'n ali'p barg'an A'.Qazaqbaevani'n' miynetinde de

¹ Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис, 1999, 387-бет.

qosi'mtalardi'n' juwan ha'm jin'ishke variantlari'nan ti'sqari' yerinlik variantlari'n da keltirip wo'tedi ha'm mi'naday juwmaqqa keledi: Juwmaqlap aytqani'mi'zda, qaraqalpaq tilinin' yerin u'nlesligine atli'qti'n' ko'plik ma'ni bildiriwshi *-lar//ler* affikslerinin' yerinlik *-lo'r* varianti', atli'q jasawshi' yerinlik *-shu//shu'*, *-qush//ku'sh*, *-g'ush//gu'sh*, seplik jalg'awlari'ni'n' yerinlik variantlari', kelbetlik jasawshi' *-lu//lu'*, *-luq//lu'k*, *-suz//su'z*, feyil jasawshi' *-lo's*, *-to'n*, *-o'r*, *-g'ush//qush* ha'm t.b. variantlari' mi'sal bola aladi'.

Qaraqalpaq tilinde tan'lay u'nlesligi turaqli' si'patqa iye. Al, yerin u'nlesligi wo'zgermeli: birde saqlansa (yekinshi buwi'nda), birde saqlanbaydi' (u'shinshi ha'm son'g'i' buwi'nlarda). Yerin u'nlesligi saqlang'an jag'dayda da wol jazi'wda yesapqa ali'nbaydi'. Yeger bul boyi'nsha da ayri'qsha qag'i'ydalar islep shi'g'i'li'p, woni' imla so'zligine kirgizgende, woqi'w menen jazi'wdi'n' arasi' jaqi'nlasqan bolar yedi.¹

Biz bul pikirdi yele de toli'qti'ri'w maqsetinde yerin u'nlesligi bar so'zlerdi ha'm ayi'ri'm qosi'mta variantlari'ni'n' yerinlik variantlarda jumsali'wi'n ko'rip wo'tpekshimiz. Qaraqalpaq tilinde yerin u'nlesliginin' bar yekenligi ha'm wolar to'mendegidey so'zlerde ha'm qosi'mtalarda, buwi'n qurami'nda ushi'rasatug'i'nli'g'i' ko'rinip turadi'.

Birinshiden, bir buwi'nli' tu'bir so'zlerde yerinlik sesler wo'zinen aldi'nda ha'm keyninde kelgen daw'i'ssi'z seslerdin' yerinlik tembrde keliwine wo'z ta'sirin tiygizip woti'radi': *tut*, *mun'*, *ku't*, *jut*, *jurt*, *murt*, *ko'n*, *so'n*, *jo'n*, *qon*, *ton*, *zor*, *tor*, *ku'n*, *ku'l*, *ju'r*, *su'r*, *tu'r*, ha'm t.b.

Yekinshiden, yeki ha'm wonnanda ko'p buwi'nli' so'zlerdin' birinshi buwi'ni'nda kelgen yerinlik daw'i'sli' sesler, keyingi buwi'nlardag'i' qi'si'q (*i'*, *i*, *ye*) daw'i'sli'lari'n yerinlik variantqa wo'zgertedi: *tu'tu'n*, *jutun*, *su'stu'n*, *ku'tu'n*, *go'ro'k*, *tu'slu'k*, *su'yo'k*, *ko'mo'k*, *uru*, *usu*, *jupunu*, *su'yku'mlu'*, *wo'tu'mlu'*, ha'm t.b.

¹ Қазақбаева А. Қарақалпақ тилинде қосымталардың варианттылығы. Канд.дис. Нөкис, 2009. 58-59-бетлер.

U'shinshiden, jasali'w worni' boyi'nsha qos yerinlik dawi'ssi'z w sesi menen qatar kelgen (aldi'nda ham keyninde) qi'si'q dawi'sli' sesler, w sesinin' ta'sirinde yerinlikke aylani'p ayti'ladi'. Mi'sali': *kewil-kewu'l, jawi'z-jawuz, boli'w-boluw, awi'ri'w-awuruw, dawi's-dawus, tawi's-tawus, ag'arti'w-ag'artuw, kiriw-kiriu'w*, ha'm t.b.

Kirill jazı'wı'na tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesinde булбил, мағлыұмат, улыұма, Үстирт, айыў si'yaqli' so'zler lati'n jazı'wı'na tiykarlang'an jan'a qaraqalpaq a'lipbesinde yerin u'nlesligi yesapqa ali'ng'an halda bu'lbı'l, mag'luwmat, uluwma, U'stu'rt, ayuw tu'rinde jazı'latug'i'n boldi'. Al tap usı' so'zlerge uqsas sulı'w, tawı'q, ju'rek, kewil si'yaqli' so'zler buri'ng'i'si'nsha wo'zgerissiz jazı'lmaqta.

To'rtinshiden, qaraqalpaq tilinde aqi'rg'i' buwi'ni' yerinlik dawi'sli' seslerge tamamlang'an so'zlerge qosi'mtalardi'n' da yerinlik variantlari' jalg'anadi': ko'plik *-lo'r (ku'nlo'r, gu'llo'r), tarti'm qosi'mtasi' -um//-u'm (u'yu'm, u'ko'm, su'yu'klu'm), seplik jalg'awlari' -nun'//-nu'n', -tun'//-tu'n', -dun'//-du'n', -du'//-du', -tu'//-tu', (u'ydu'n', tu'ndo'), feyildin' betlik qosi'mtalari' -dum'//-du'm, -tum'//-tu'm, -dun'//-du'n', -du'//-du' (ju'rdu'k, ko'rdu'k, ko'ndu'm), feyildin' da'reje qosi'mtalari' -dur'//-du'r, -tur'//-tu'r, -g'uz'//-gu'z, -ur'//-u'r, -un'//u'n, -o'n, -us'//-u's, -o's (ju'rgu'z, ko'rdu'r, ko'ndu'r, juwun, ko'ru's, so'ylo's), hal feyildin' -up'//-u'p, -o'p (ko'ru'p, turup, ju'ru'p, su'yo'p, so'ylo'p), atawi'sh feyildin' -uw'//-u'w, -o'w (aytuw, qaytuw, ju'ru'w, kiyu'w, ku'yu'w, so'ylo'w), kelbetlik feyildin' -ar'//-er formasi' menen -o'r varianti' (ko'ro'r, ju'ro'r, so'ylo'r) kelbetliktin' da'reje qosi'mtalari' -u's (ko'gu's), sanli'qti'n' qatarli'q san jasawshi' qosi'mtalari' -unshu'//-u'nshu' (onunshu, ju'zu'nshu', ushu'nshu'), ji'ynaqlaw sanli'g'i'ni'n' -aw'//-ew varianti' menen birge -o'w (usho'w, to'rto'w) ha'm t.b. qosi'mtalar yerinlik variantlarda jumsalar yedi.*

Ha'zirgi qaraqalpaq so'ylew tilinde bul ni'zamli'li'qti'n' saqlang'ani' menen jazı'wda i', i, ye sesleri menen jazı'ladi'. Bizin'she, yekinshi ha'm kelesi buwi'nlarda xali'qti'n' so'ylew tilindegi si'yaqli' yerin u'nlesligi ni'zami'n

saqlap jazi'w maqsetke muwapi'q bolar yedi. Sebebi, qaraqalpaq tili yerin u'nlesligin yen' jaqsi' saqlag'an tu'rkiy tillerdin' qatarina kiredi, usi'g'an qaramastan orfografiyami'zdag'i' jol qoyil'g'an kemshiliklerge baylani'sli' xalqi'mi'zdi'n' so'ylew tili menen jazi'wi'mi'z arasi'nda ayi'rmashi'li'q bar degen pikirlerdi Sh.Abdinazimovti'n' miynetlerinde de ko'remiz.¹

Sonday-aq, qazaq tili fonetikasi' izertlewshisi A.Dju'nisbekov ta wo'zinin' miynetlerinde seslerdin' ayti'li'wi' menen jazi'li'wi' arasi'ndag'i' ayi'rmashi'li'qlarg'a ko'zqarasi'n bildirip wo'tedi: Yeski tu'rkiy jazi'wi'ni'n' jetiliske jazi'w yekenligine qarap, sol waqittag'i' xali'q ma'deniyati'ni'n' joqari' bolg'anli'g'i'n boljaydi'. Yeski tu'rkiy jazi'wi'nan qalg'an derekler – tildin' sol waqittag'i' ayti'li'w qa'lpin jazi'wdi'n' ayni'tpay ko'rsetetug'i'nli'g'i'ni'n' guwasi'. Singarmonizmge quri'lg'an yeski tu'rkiy jazi'wi' tu'rkiy so'zlerdin' yen' a'yyemgi u'nleslik so'ylew u'lgilerinin' bu'gingi ku'nge shekem saqlani'p kelgenligin da'lilleydi.² Ilimpaz so'zlerdi qalay yesitilse, tap solay xatqa tu'siriwdin' ta'repdari' yekenligi ko'rinedi.

Bizin' woyi'mi'zsha da, bul so'zlerdi qalay yesitilse solayi'nsha jazi'wi'mi'z duri's bolar yedi. Woqi'wdi', jazi'wdi' yendi u'yrenip kiyati'rg'an, woni'n' qa'delerinen yele xabari' joq mektep woqi'wshi'lari'na usi'nday da'slepki buwi'nlari'nda yerinlik dawisli'lari' bar, al keyingi buwi'nlarda qisi'q dawisli'lar kelgen so'zlerdi jazdirg'anda wolardi'n' usi' so'zdi toli'g'i' menen yerinlik variantlarda, yag'ni'y qalay ayti'lsa, yesitilse solay ko'shirgenligin ko'riwge boladi'. Demek, bunnan ko'rinip turg'ani'nday, ayti'li'w menen jazi'li'wdi'n' arasi'n jaqinlastiri'p, imla qag'i'ydalari'ndag'i' ayiri'm usi'nday yerinlik variantlardag'i' so'zlerge wo'zgerisler kirgizilse, maqsetke muwapi'q bolar yedi degen pikirlerdi son'g'i' waqit'ta bir qatar ilimpazlardi'n' qollap quwatlap atirg'anli'g'i'n ko'riwimizge boladi'.

Sonday-aq, 2009-jil'di'n' 8-oktyabrindagi Qaraqalpaqstan Respublikasi' Joqarg'i' Ken'esinin' sessiyasi'nda lati'n jazi'wi'na tiykarlang'an ha'rekettegi

¹ Абдиназимов Ш. Бердақ дәретпелеринің фонетикасы. (Салыстырмалы-тарихый изертлеу). Нөкіс, 1994, 27-бет.

² Жүнісбеков А. Қазақ тили фонетикасы. Алматы, 2004, 198-бет.

qaraqalpaq a'lipbesine ayi'ri'm qosi'mshalar kirgiziw haqqi'nda qarar qabi'l yetildi. Bul qarardi'n' qabi'l yetiliwinde ha'rekettegi a'lipbe qabi'l yetilgen da'wirinen baslap usi' ku'nge shekem ilimpazlar ha'm qa'nigeler ta'repinen ayti'lg'an pikirler menen usi'ni'slar yesapqa ali'ng'an. Sonday-aq, awi'zeki so'ylew menen jazi'wdi' bir-birine jaqi'nlasti'ri'w, ha'zirgi zaman texnikali'q qurallari'nda, ayri'qsha kompyuter texnologiyasi'nda islewdi jen'illestiriw mashqalari' yesapqa ali'ng'an.

Til ja'miyetlik qubi'li's bolg'anli'qtan ja'miyette qanday wo'zgeris ju'z berse, wol bizin' tilimizge de belgili da'rejede ta'sir yetip, wo'z izin qaldi'radi'. Ha'zirgi ku'nde kompyuter texnologiyasi'ni'n' ja'miyetshiligimizde ken'nen paydalani'wi' turmi's talabi'na aylanbaqta. Sonli'qtan bul jag'daydi' jazi'wdi' jetilistirip, woni' turaqlasti'ri'wda yesapqa almawg'a bolmaydi'.

Buri'ng'i' a'lipbedegi ? ha'm i dawi'sli' ha'ripleri kompyuterde jazi'wda qi'yi'nshi'li'q tuwdi'rg'anli'g'i' sebepli I ? ha'ribi ushi'n I'i' qabi'l yetilgenligi ma'lim. Kompyuter texnologiyasi'nda bul yeki ha'riptin' bir tan'ba menen tan'balani'wi' so'z ma'nisinin' buzi'li'wi'na ali'p keldi. Mi'sali': is (ыс)-is (ис), mis (мыс)-mis (мис), tis (тыс)-tis (тис), pis (пыс)-pis (пис) si'yaqli' so'zlerdi jazg'anda i'(ы) sesi de i(и) sesi de kompyuterde tek bir "i" ha'ribi menen jazi'li'p kete beredi. Bul jag'day so'zlerdin' ma'nisin ayi'ri'wda qi'yi'nshi'li'q tuwdi'ri'p kelgen yedi. Sonli'qtan yeki tu'rli sesti an'latatug'i'n yeki ha'ripti kompyuter texnologiyasi'nda bir tan'ba menen tan'balamaw ushi'n Ii ha'ribinin' qa'ptali'na apostrof (') belgisin qoyi'p jazi'w qabi'l yetilgen. Mi'sali': i's (ыс)-is (ис), mi's (мыс)-mis (мис), ti's (тыс)-tis (тис), pi's (пыс)-pis (пис) h.t.b. Usi' wo'zgeriske baylani'sli' baspaso'z betlerinde ayi'ri'm maqalalar ja'riyalandi'. Ma'selen, T.Wori'nbaevti'n' maqalasi'nda «Bul ha'rip u'sh elementli boli'p, jazi'wdi' biraz qi'yi'nlasti'radi'. Ma'selen, i'g'i'li'si'w, ti'g'i'li'sti'ri'li'p degen so'zlerdi jazg'anda qansha belgilerdin' qollang'ani'na ko'zimiz tu'sedi. Bul jag'day jazi'wda qi'yi'nshi'li'q tuwdi'ri'wi' mu'mkin. Sonli'qtan i' ha'ribinin' u'lkenin' apostrof penen ali'p, kishkenesine belgi qoymay, bur'ng'i's'nsha qald'r'wg'a bolad?. Sonda

burʻngʻiʻ ? haʻribi aʻlipbege Ĭʻ (ə) tuʻrinde kiredi. Bul jagʻdayda Ĭə haʻribi Ĭi haʻribine qarama-qarsʻ qoyʻlʻp, ilimiy jaqtan durʻs boladʻ» dep pikir bildirgen yedi.¹

Avtordiʻnʻ Ĭʻiʻ haʻribi uʻsh elementli boliʻp jaziʻwiʻmiʻzdiʻ qiʻyiʻnlastiʻradiʻ dep koʻrsetiwinde jan bar. Sebebi, Ĭʻiʻ haʻribi bizinʻ soʻzlik qoriʻmiʻzda yenʻ woʻnimli jumsalatugʻiʻn soʻzlerde qollaniʻladiʻ. Sol sebepli ayiʻriʻm koʻp buwiʻnliʻ soʻzlerde bunday qosiʻmsha belgilerdinʻ qabatlasip jumsaliʻwiʻ taʻbiyyi. Bul haʻrip basqa birikpeli haʻripler (sh, ch) siʻyaqliʻ jumsala beredi. Biraq bul haʻrip qoljazbada uʻsh elementli yemes, al yeki elementli boliʻp jumsaladiʻ. Sonday-aq, maqalada Ĭʻ haʻribin apostrof penen aliʻp, kishkene haʻribin kirill aʻlipbesindegi ə menen tanʻbalaw kerekligi aytiʻlgʻan. Latiʻnlastiʻriʻlgʻan qaraqalpaq aʻlipbesine puʻtkilley basqa sistemadagʻiʻ aʻlipbeden yagʻniʻy kirill aʻlipbesinen ə haʻribin qabiʻl yetiw qay jagʻiʻnan da puʻtkilley muʻmkin yemes. Yeger ə haʻribin qabiʻl yetiw muʻmkin bolgʻanda, yenʻ daʻslepten-aq soʻz basiʻndagʻiʻ elektr, efir siʻyaqliʻ soʻzlerdi jaziʻwda bul haʻrip (ə) qabiʻl yetilmes pe yedi?!

Buriʻngʻiʻ ts haʻripler birikpesi arqaliʻ bildiriletugʻiʻn dawiʻssiʻz sestinʻ worniʻna c haʻribininʻ qabiʻl yetiliwi procent, cex, docent, cement, cirk, cirkul siʻyaqliʻ soʻzlerdinʻ qoljazba haʻm baspa islerinde, sonday-aq, kompyuter texnologiyasiʻnda jaziʻliʻwiʻn jenʻillestirdi.

Buriʻn sh haʻripler birikpesine uʻsh sesti (ш, щ, ч seslerin) bildiriw xiʻzmeti juʻklengen bolsa, yendi kirilshedegi ч sesi ushiʻn ch haʻripler birikpesi aliʻniʻw arqaliʻ bul qiʻyiʻnshiʻliʻq joʻnge tuʻsti.

Aʻlipbege kirgizilgen sonʻgʻiʻ woʻzgerisler tiykariʻnda soʻzdinʻ yenʻ basiʻnda tuʻpkilikli soʻzlerde jumsalatugʻiʻn birikpeli seslerdi (diftonglardiʻ) bildiriw ushiʻn dara e,o,oʻ haʻripleri worniʻna ye, wo, woʻ tuʻrindegı qosarliʻ haʻripler jaziʻlatugʻiʻn boldiʻ. Bul *elektr*, *etika*, *esse*, *opera*, *optika* siʻyaqliʻ siʻrttan kirgen soʻzlerdinʻ basiʻndagʻiʻ dara dawiʻsliʻ haʻripler menen *elek* (*yelek*), *etik* (*yetik*), *esse* (*yesse*), *opiʻra* (*wopiʻra*), *opa* (*wopa*) siʻyaqliʻ

¹ Worʻnbaev T. Jazʻwʻmʻzdiʻ jetilistiriw turmʻs talabʻ// «Ustaz jolʻ», 2013, 17-yanvar

tu'pkilikli so'zlerdin' basi'ndag'i' qosarli' seslerdi an'latatug'i'n da'l sonday ha'ripler menen shatasti'rmaw ma'selesinen kelip shi'qqan. «Lati'n jazı'wi'na tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesi haqqi'nda pikirler» dep atalatug'i'n N.Ayi'mbetovti'n' maqalasi'nda "a'lipbede ǵ ha'ribi ali'p taslang'an. Wol lati'nshada "e" dep qabi'l etilgen. Bul da tekstlerdi jazg'anda, woqi'g'anda ko'p qolaysi'zli'qlar tuwdi'ri'p woti'radi'."- dep pikir bildirgen yedi.¹ Woni'n' usi'ni'si' boyi'nsha "e ha'ribi so'zdin' basi'nda kelse, "ye" birikpesi menen almasti'ri'p, al so'zdin' wortasi'nda ha'm keyininde kelse, "e" ha'ribi menen jazı'p ketken maqul" dep ko'rsetiledi. Al, M.Da'wletovti'n' «Imla'dag'i' wo'zgerisler haqqi'nda pikirler ha'm usi'ni'slar» degen maqalasi'nda N.Ayi'mbetov ta'repinen ayti'lg'an "e ha'ribinin' tu'pkilikli so'zlerde so'z basi'nda ye qosarli' tu'rinde jazı'li'wi' rus tilindegi elektr, ekonomika, etika, t.b. si'yaqli' so'zlerden lati'nsha jazı'wi'ndag'i' ayi'rmashi'li'g'i'n ko'rsetiwge baylani'sli' ayti'lg'an boli'wi' tiyis" dep pikirine qosi'la turi'p, "Bulardi'n' jazı'li'wi'ndag'i' ayi'rmashi'li'qti' ko'rsetiw aytarli'qtay za'ru'rli jag'day yemes, e ha'ribinen baslanatug'i'n so'zlerdin' ma'nisi ha'r bir milliy tildin' wo'zine ta'n leksika-semantikali'q wo'zgesheliklerinen belgili boli'p turadi'" dep mi'sal yetip "elektr" menen "elekti" so'zlerin ali'p, "leksika-semantikali'q jaqtan kim de bolsa ayi'ra aladi'" dep ko'rsetedi. Sonday-aq, "wolardı'n' biri si'rttan kirgen so'z yekeni, yekinshi tu'pkilikli qaraqalpaq so'zi yekenligin u'lken de, jas ta biliwi mu'mkin»² [3] dep ko'rsetip, wolardi'n' ayti'li'wi'ndag'i' ayi'rmashi'li'qqa di'qqat awdarmaydi'. Yeger buri'ng'i'si'nsha elektr, elekti si'yaqli' so'zlerdi bir qi'yli' e ha'ribi menen jazg'ani'mi'zda, birinshiden, u'lken ayi'rmashi'li'g'i'na qaramastan (birde e, birde ye) yeki tu'rli seslik birliklerdi jasalma tu'rde bir tan'ba menen tan'balawdi'n' wo'zi hesh bir jazı'w normasi'na sa'ykes kelmeydi. Yekinshiden, niyet, jiyek, tiye si'yaqli' so'zlerdin' wortasi'nda ha'm aqi'ri'nda ye tu'rinde jazı'li'wi'ni'n' wo'zi, sonday-aq yar, ya'ki, waz,

¹ Ayımbetov N. Latın jazıwına tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbesi haqqında pikirler. // «Yerkin Qaraqalpaqstan», 1998, 20-oktyabr

² Da'wletov M. Imladag'i' wo'zgerisler haqqi'nda pikirler ha'm usi'ni'slar. // "Ustaz joli" 2012. 20-sentyabr.

wa'de h.t.b. si'yaqli' so'zlerde sonday qosarli'lardi'n' jumsali'wi' usi'nday fonetikali'q qubi'li'sti'n' qaraqalpaq tili ushi'n ta'n jag'day yekenligin ko'rsetedi. Usi'nday e ha'ribinin' ayti'li'wi'nda ayi'rmashi'li'qqa iye boli'wi'n mi'na mi'sallardan da ko'riwge boladi'. Mi'sali': esse (эссе)- yesse (samaldi'n' yesiwi), eskiz (эскиз)-yeskiz (yeskekti yeskiz). Mine us? so'zler biri esse, eskiz, al yekinshisi yesse, yeskiz tu'rinde jaz?lsa, til teoriyasi'na da, a'meliyatqa da sa'ykes keledi. Us? jubaylas so'zlerdin' qaysi'si' qanday ma'nide qollani'li'p ati'rg'anli'g'i'n biliw ushi'n da esse, eskiz so'zlerinin' aldi'na y ha'ribin qosi'p ye birikpesi menen jazsaq, wolardi'n' ma'nisin ayi'ri'wda qolayli' boladi'. Bul ko'rsetilgen kvaziomonimlerden ti'sqari' tilimizde usi' taqi'lettegi usas fonetikali'q jag'dayda qarama- qarsi' qoyi'latug'i'n dara ha'm qosarli' dawi'sli'lar ko'plep ushi'rasadi'.

Uluwmalasti'ri'p aytqanda, a'lipbege kirgizilgen wo'zgerisler qi'yi'nshi'li'q tuwdi'rmaydi', kerisinshe awi'zeki so'ylew menen jazi'wdi' bir-birine jaqi'nlasti'radi'. Biz isenemiz, a'lipbe ha'm imlag'a yengizilgen bul wo'zgerisler tez arada sin'isip ketedi. Sebebi, ha'zirdin' wo'zinde-aq woqi'wg'a yendi g'ana bari'p, jan'a a'lipbeni u'yrenip ati'rg'an jas wo'spirimlerde de, biz si'yaqli' jaslarda da bul qubi'li's hesh qanday tu'sinbewshilikti keltirip shi'g'ari'p ati'rg'an joq. Yendi bul wo'zgerislerdi qalay u'yreniw, ha'r kimnin' wo'zine, intasi'na, qala berse woqi'w islerin duri's jolg'a qoyi'wg'a baylani'sli' dep woylaymi'z.

1.2. Dawi'sli'larg'a baylani'sli' basqa da seslik qubi'li'slar ha'm orfoepiyali'q qa'deler

Awi'zeki so'ylew tilinde dawi'sli' seslerge baylani'sli' ha'r tu'rli seslik qubi'li'slar ju'z beredi. Yag'ni'y ayi'ri'm sesler tu'sip qaladi', bazi' bir so'zlerdin' basi'nda, wortasi'nda yamasa aqi'ri'nda dawi'sli' sesler qosi'li'p ayti'ladi'. So'zlerdegi seslerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si' ko'binese so'z dizbeklerinin' shegarasi'nda ju'z беретуг'и'n bolsa, eliziya, proteza, epenteza, epiteza qubi'li'slari' ko'binese basqa tillerden wo'zlestirilgen so'zlerde boladi'. Atap wo'tilgen seslik qubi'li'slar Sh.Seytovti'n' «Xalqabad» romani'nda ju'da' ko'plep ushi'rasadi'.

Avtor qarapayi'm so'ylew tilinde ayi'ri'm seslerdin', sesler dizbeginin' tu'sip qali'w qubi'li'si'na baylani'sli' so'zlerdi qollanadi'. Mi'sali': Senin' yeshkilerin' wo'ristemedi. (126-bet). Bunda yeki dawi'sli' «e» sesinin' qatara kelip a'debiy til normasi'na say tu'sip qalmay jazi'lg'ani' menen so'ylew payti'nda qosarli' «e» sesinin' birewi tu'sip qaladi'.

Bunnan basqa da tilimizde iren', i'ras, iret, i'raxmet, ira'ha't si'yaqli' so'zlerdin' qollani'li'p proteza qubi'li'si'ni'n' payda yetiliwi, ko'binese rus tilinde qollani'latug'и'n plan, plenum, traktor so'zlerinin' epentezali'q qubi'li'sqa sa'ykes pi'lan, pilenum, ti'raqti'r tu'rinde qollani'li'wi', sonday-aq so'zlerdin' aqi'ri'na ayi'ri'm seslerdin' qosi'li'wi' arqali' epitezali'q qubi'li'si'n jasaytug'и'n banki, tanki si'yaqli' so'zleri qaraqalpaq tili leksikasi'n fonetikali'q jaqtan bayi'ti'p tur. Fonetikali'q qubi'li'slar bolg'an dawi'sli' seslerge baylani'sli' seslerdin' tu'sip qali'w, qosi'li'w, almasi'w qubi'li'slari' boyi'nsha dissertaciyami'zdi'n tiykarg'i' I babi'nda tallaw jasap wo'temiz.

1.2.1. Eliziya qubi'li'si'

Ayi'ri'm seslerdin', sesler dizbeginin' tu'sip qali'w qubi'li'si' qarapayi'm so'ylew tilinde jiyi qollani'latug'и'nli'g'и'n ko'riwge boladi'. A'debiy tilde

ushi'rasatug'i'n *jaqsi' ma yeken, xatlanami'zba yeken, a'kelip, bolmayma, ali'p kel, sol jag'i'n, kelip, waqi't* si'yaqli' so'zler qarapayi'm so'ylew tilinde *jaqsi'meken, xatlanami'zbeken, a'kep, boyma, a'kele, soyag'i'n, kep, waq* tu'rinde ayti'ladi'.

Eliziya – negizinen lati'nsha *elisio* degen so'zden kelip shi'g'i'p «tu'sip qali'w» degen ma'nini bildiredi. Ayi'ri'm fonetikali'q jag'dayda seslerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si' eliziya dep ataladi'.

Eliziya qubi'li'si' ko'binese dawisli' sesler arasi'nda ushi'rasadi'. A'sirese dawisli' *a, wo, ye* sesleri qarapayi'm so'ylew tilinde eliziyag'a boysi'nadi'. Mi'sali':

a'debiy tilde

kelip

solay dep

qag'arma yedin'

barma yedi

sorayma yeken

awi'zeki so'ylew tilinde

kep (16-bet)

so'ydep (7-bet)

qag'armedin' (11-bet)

barmedi (46-bet)

soraymeken (55-bet)

Joqari'dag'i' mi'sallarda ko'rsetip wo'tkenimizdey romanda qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdin' ko'bisinde ayi'ri'm dawisli' seslerdin' tu'sip qali'w jag'dayi' ko'plep ushi'rasadi'. Mi'sali': Iras, qi'l jalag'an semser boli'p, qag'armedin' basi'n! ... (11-bet). Gu'laysha qasi'na Ma'piriwzasi'n ali'p, sanitar mashinag'a mindi de Atajanni'n' ati'ni'n' shan'i'na aralasi'p yesiktin' awzi'nda bir toqtadi' (19-bet). Yerten'ine kewlin sorawg'a kelgen Atajan basli'qti'n' tag'i' uyqi'lap ati'rg'ani'ni'n' u'stinen shi'qti' (20-bet). Assalawma - a'leykum, atay, wo'giz izlep shi'g'i'ppedin'iz, ya jol jo'nlewge shi'qti'n'i'zba dep yedi, ko'senamay sari'si'nli'si': - Bul yashulli' yekewin-a'm bejeriwge shi'qqan g'o-dedi (139-bet).

Bul mi'sallarda a'debiy til normalari'na sa'ykes qag'arma yedin', shi'g'i'p pa yedin'iz si'yaqli' so'zlerdin' qarapayi'm so'ylew tiline ta'n seslerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si'na ushi'rag'an. Bunda dawisli' *a, i', i* seslerinin' tu'sip qali'w wo'zgesheligi to'mendegishe jag'dayda boladi'. Qag'arma yedin' so'zinde yerinnin' qatnasi' boyi'nsha yeziwlik dawisli' *a* ha'm ye seslerinin' qatar kelip so'ylew payti'nda yerksiz halda yeki dawisli'ni'n' birinin' tu'sip qali'p ayti'li'wi' gezlesedi. Bul jag'day juwan dawisli' «a» sesinin' eliziyag'a ushi'rap jin'ishke «e» dawisli'si'ni'n' qollani'li'w wo'zgesheligin ko'rsetedi. Qaraqalpaq tilinde ashi'q «a» dawisli' sesi dawis'si'z yeki «l» sesinin' wortasi'nda pa't tu'spegen jag'dayda tursa eliziya qubi'li'si'na ushi'raydi'. Mi'sali': Ballardı' ha'zirden baslap dag'i'tasan', Si'di'q, - dedi na'rse ashi'wlanbastan. ... (32-bet).

- Buw, ballar neg'i'p ketti izinde ... (38-bet). Eliziya qubi'li'si'na ushi'rag'an qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zler bir pu'tin ritmikali'q birlikte ayti'ladi'. Mi'sali': Ha'r na'rsenin' salmag'i'na bola qa'siyeti boladi' qa'ynim .. (188-bet). Wol jag'dayda bul awi'lda aqsaqal atam menen suwdi'r qaynag'ani'n' so'zin qi'yi'p ketetug'i'n adam joq (189-bet).

Qaraqalpaq tilinde qi'si'q dawisli' *i', i, u, u'* dawisli'lari' eliziyag'a ushi'raydi'. Woni' to'mendegidey jag'daylarda bayqawg'a boladi':

1. So'z tiykari'ndag'i' sonor dawis'si'zlar wortasi'nda kelgende ha'm sonor menen shawqi'mli' dawis'si'zlar menen kelgende, pa'ttin' affikslerge wo'tiwine baylani'sli' pa'tsiz jag'dayda qalsa qi'si'q dawisli'lar tu'siriledi. Mi'sali': muri'n – murni', yerin-yerni, awi'z-awzi', ko'rik - ko'rki ha'm t.b.

2. Qospa so'zlerde, so'z dizbeklerinde ha'm de so'z tiykari'nda ha'm de bularg'a affiksler jalg'ang'anda yeki dawisli'ni'n' qabatlasip keliw jag'dayi'nda qi'si'q dawisli'lar tu'sip qaladi'. Mi'sali': Qattag'ar – qatti' ag'ar, jeto'giz – jeti wo'giz, yekay – yeki ay ha'm t.b.

3. Qospa so'zlerde ha'm so'z dizbeklerinde yeki dawi'ssi'z ses wortasi'nda kelgen jag'dayda qi'si'q dawi'sli'lar tu'sip qaladi'. Mi'sali': sarmay – sari' may, shayshin' – chay ishin' ha'm t.b. Bul mi'sallardan ko'rinip turg'ani'nday qaraqalpaq tilinde *i'*, *i*, *u*, *u'* seslerinin' eliziyag'a ushi'raw jag'daylari' ko'birek gezlesedi. Mi'sali': Woylanatug'i'n waqti'n' bodi' g'o, meni ba'le ko'rsete bermey, awi'rmanli'qti' *moyni'n'a* ali'p wo'zin'she nege juwap bermedin' (40-bet). – Antalamasa mi'naw attan ji'g'i'li'p wo'lip ati'r ma, *apshi'q* mi'lti'g'i'n'di' ... (61-bet). Usi' sag'an bir is *boldaw-a'y*, *ya!* ... Bul keltirilgen u'sh ga'ptegi *moyni'n'a*, *apshi'q*, *boldaw-a'y* so'zlerinde dawi'sli' *i'* sesinin' tu'sip qali'w jag'dayi' ko'rinip tur.

Uluwma aytqanda, eliziya qubi'li'si' qaraqalpaq qarapayi'm so'ylew tilinde wo'nimli qollani'ladi'.

1.2.2. Proteza qubi'li'si'

So'zdin' basi'ndag'i' dawi'ssi'z sestin' aldi'na dawi'sli' sestin' qosi'li'w qubi'li'si' **proteza** dep ataladi'. Proteza so'zi grekshe *protesis* degen so'zden ali'ng'an boli'p wo'zgertip qoyi'w degen ma'nini bildiredi.

A'debiy tilde qollani'latug'i'n *ras*, *ret*, *ren'*, *ra'ha't*, *ray*, *ra'wshan* si'yaqli' so'zler awi'zeki so'ylew tilinde *i'ras*, *iret*, *iren'*, *ira'ha't*, *ira'wshan*, *i'ray* tu'rinde aldi'n'g'i' buwi'nni'n' juwan ya jin'ishkeligine qaray juwan *i'* yamasa *i* dawi'sli'si' qosi'li'p ayti'ladi'. Mi'sali': Sen usi' Ma'diyar i'rasi'nda da Murattan ko'rip turmi'san'? (34-bet). Qara tari' aq qag'azg'a wo'zinin' iren'kin tez berdi, protokollar tez pittu (198-bet). İra'ha'tten qorg'ag'ani' sol – gedir-budi'r jol, woyi'q ko'pir ko'rse Shundi'ydi'n' tutanag'i' bar, won'lamay wo'tpeydi (132-bet). Ja'ne de dawi'ssi'z seslerden baslang'an *ruksat*, *ruxlani'w* si'yaqli' so'zlerdin' birinshi buwi'ni'nda yerinlik sesler kelgenlikten so'zdin' basi'nda «u» sesi qosi'li'p *uruksat*, *uruxlani'w* boli'p ayti'ladi'. Mi'sali': U'sh ku'nge *uruksat* ali'p, sonsha qazi'wshi'ni' yertip ketip, alti' ku'nnen beri qayda

ju'rsen' deymen men sag'an (204-bet). – A-al, men so'zimdi tawi'sti'm, woti'ri'wg'a *uruxsatpa* Saeke? (169-bet).

Uluwma dawi'ssi'z «r» sesinen baslang'an so'zler joqari'dag'i' mi'sallarda ko'rip wo'tkenimizdey protezali'q dawi'sli'lardi'n' qosi'li'wi' arqali' ayti'ladi' ha'm usi' tu'rinde qollani'li'w wo'zgesheligine iye. Sonday-aq rus tilinen kirgen dawi'ssi'zlar dizbeginen baslang'an spravka, stol, stakan, skelet t.b. so'zlerge protezali'q dawi'sli' qosi'li'p qarapayi'm so'ylew tilinde *i'spi'ravka*, *i'stol*, *i'staqan*, *iskelet* t.b. tu'rinde ayti'ladi'. Mi'sali': Bizler Mami't yekewimizdi de *i'stoldi'* do'gerekletip woti'rg'i'zdi'. (238-bet). Wolardi'n' *i'staqan* degeni boladi' (238-bet). Shundi'y «ko'rdin' be bizdi raykomlar *i'stolg'a* shaqi'ri'p aldi'» degendey kempirine ji'lt-ji'lt qarap quwji'n'lap kiyati'r (158-bet). Biz joqari'da proteza qubli'si'ni'n' – dawi'ssi'z sestin' aldi'na dawi'sli' seslerdin' qosi'li'w jag'dayi'n ko'rip wo'ttik. Al, «Xalqabad» romani'nda proteza qubi'li'si'ni'n wozgesheligin ko'riwge boladi'. Yag'ni'y so'zdin' basi'ndag'i' dawi'sli' sestin' aldi'na dawi'ssi'z sestin' qosi'li'p jazi'li'w jag'dayi'n ushi'ratami'z. Mi'sali': - *Hawwa-hawwa* bir qi'zi'l shu'berekte qi'sti'ri'p deysen', ya «luwboy» u'ydi qoyg'anda deysen' be, biraq luwboy u'y degenin' qanday u'y, luwboyi'n'a tu'sinbey turman. (128-bet). – Mi'na *Ha'miwdin'* suwi' da sag'asi'nan ti'p-ti'ni'q aqqani' menen bizge i'layi'p jetedi, sansi'z jaman shi'g'anaqlarg'a soqli'g'i'sadi' (11-bet). Paxta bolsa, da'skesin tawi'p berse, ayna-qapi' soqqanday da *ho'nerim* bar, a'ynek sho'lmekeymen (162-bet). So'zdin basi'na protezali'k dawi'sli'ni'n' qosi'li'wi' arqali' buwi'n quri'li'si' da wo'zgeredi. Buni' joqari'da ali'ng'an mi'sallardag'i' protezali'q qubi'li'sqa ushi'rag'an so'zlerde ayqi'n ko'riwimizge boladi'.

Proteza qubi'li'si' ha'zirgi da'wir qarapayi'm so'ylew tilinde wo'nimli qollani'ladi'. Sebebi, fonetikalig' jag'dayg'a baylani'sli' ras, ret, ra'ha't, ruxsat ha'm t.b. usag'an usas so'zler bu'gingi ku'nimizde de i'ras, iret, ira'ha't, uruxsat

tu'rinde ayti'ladi'. Solay yeken proteza qubi'li'si' bu'gingi ku'nde adamlarli'n' qari'm-qatnas jasaytug'i'n qarapayi'm so'ylew tilinde wo'zinin' a'hmiyetin joytpaydi'.

1.2.3. Epenteza qubi'li'si'

Dawi'sli'lar u'nlesligine sa'ykes qi'si'q *i*, *i*, *u*, *u* seslerinin' birewinin' so'zdin' basi'nda kelgen yeki daw'i'ssi'z sestin' arali'g'i'na qosi'li'p ayti'li'w qubi'li'si' epenteza dep ataladi'. Epenteza – grek so'zi boli'p *yepenthesis* «qosi'p qoyi'w» degen ma'nini an'latadi'. Qosi'lg'an daw'i'sli' ses epentezali'q daw'i'sli' ses dep ataladi'. Usi' epentezali'q daw'i'sli' seslerdin' qosi'li'w qubi'li'si' ko'binese rus tili arqali' kirip kelgen so'zlerge tiyisli. Mi'sali': A'debiy tilde qollani'li'p ju'rigen *plan*, *plenum*, *tramvay*, *traktor*, *krovat*, *klub* ha'm t.b. si'yaqli' so'zler qarapayvm so'ylew tilinde *pi'lan*, *pilenum*, *ti'ramvay*, *ti'raqti'r*, *ki'rovat*, *kulub* boli'p epentezali'q daw'i'sli' ses penen ati'ladi'. Bunday epentezali'q qubi'li'sti' «Xalqabad» romani' mi'sali'nda ko'rip shi'g'ami'z. Mi'sali': Toq yeteri Sayi'mbet jora, *wobi'li'stan* wa'kil kelip, bizge bay *pi'lan*', qulaq *pi'lan*' desek te boladi', sali'p ketti (20-bet). – Kesheden beri suw quyatug'i'n ba'lesi tesilip, ya bunda kele almay, ya MTS i'na jete almay, *ti'raqti'ri*' ati'zda ha'n'kiyip tur (68-bet).

Tu'rkiy tilleri soni'n' ishinde qaraqalpaq tilinde ushi'rasatug'i'n epentezali'q qubi'li's haqqi'nda akademik A.Da'wletov: «Wori's tili arqali' qaraqalpaq tiline kirip kelgen so'zlerdin' basi'nda qatara kelgen daw'i'ssi'z seslerdin' arali'g'i'na epentezali'q daw'i'sli'lar qosi'li'p ayti'ladi'. Biraq bul jazi'wda yesapqa ali'nbaydi'»¹ - dep pikir bildirgen yedi. Tap sol aytqanday qarapayi'm so'ylew tilinde qaraqalpaq tilinin' tu'pkilikli so'zlerinin' epenteza qubi'li'si'na ushi'raw jag'daylari'n ushi'ratpaymi'z. Bul qubi'li's rus tili arqali' qaraqalpaq tiline kirip kelgen ayi'ri'm so'zlerge g'ana ta'n. Mi'sali':

¹ Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис, 1999, 344-бет.

Piriyzduwmi'n'di' shaqi'r, xatlanatug'i'nlari'n'di' gedeyler topari'na tayarla, - dep za'wlim saldi' Qunnazar aqsaqalg'a (42-bet). «Yeshek yeshekten qalsa qulag'i' kesik» degen. Usi' jayi'mi'z-aq boladi', ko'shege dizilip *sibet* jaqpay-aq qoyayi'q, tar jerge ti'g'i'la berip jinimiz bar ma? (359-bet).

Bul jerde haqi'yqati'nda da prezidium, svet, si'yaqli' so'zlerdin' *i', i, u, u'* seslerinin wo'zgeriske ushi'rap qosi'li'p ayti'li'wi' arqali' epentezali'q qubi'li'sqa iye boli'p tur.

Epenteza qubi'li'si' arab tilinen kirgen so'zlerde de qollani'lg'ani'n ko'remiz. Mi'sali': «Qaraqum iyshandi'» ma, «Ayi'mbet iyshandi'» ma molla deydi-aw, ju'da' kep «Sherg'azi'xanni'n'» bergen *pa'tiwasi'n* ko'rgen shi'g'arsi'z! ... (31-bet). Jurt ilimnin' hikmetine ushi'rag'an duwayi'ba'nt, Qaraqum iyshan *ha'zirettin'* shi'bi'g'i'n si'ndi'rg'an yedi bul sawiyek! ... - dep tu'n'ilip, hasla adam qatari'na sanamay ju'rgen İzbasqandi' Toli'bay sira' buni'n'day dep woylap pa?! (8-bet). Bunda epentezali'q qubi'li's yaki ayi'ri'm jag'daylarda «*i*» sesinin' qosi'li'wi' na'tiyjesinde yeki buwi'nli' so'zlerdin' u'sh buwi'nli' so'zlerge aylani'wi'nda bayqaladi'.

Fatwa - pa'tiwa

Hazrat - ha'ziret

Biraq bul jerde epenteza qubi'li'si' belgili bir waqi'tti'n' wo'tiwi na'tiyjesinde wo'zinin' ku'shin joytqan. Na'tiyjede bul so'zler pa'tiwa, ha'ziret tu'rinde a'debiy tilde jazi'li'w mu'mkinshiligin alg'an

Uli'wma aytqanda, romanda avtor ta'repinen epenteza qubi'li'si'na ushi'rag'an qarapayi'm so'ylew tiline ta'n so'zlerdi personaj tillerinde wo'nimli qollang'an.

1.2.4. Epiteza qubi'li'si'

Epiteza – grek so'zi boli'p *yepithesis* «arti'ri'w», «qosi'p qoyi'w» degen ma'nini bildiredi. Epiteza qubi'li'si' dep so'zdin' aqi'ri'na ayi'ri'm dawi'sli'

seslerdin' qosi'li'p ayti'li'w qubi'li'si'na ayti'ladi'. Tilimizde qabatlasip kelgen yeki dawi'ssi'zg'a tamamlang'an rus tilinen kirgen so'zlerdin' aqi'ri'na dawi'sli' ses qosi'li'p ayti'ladi'. Epiteza qubi'li'si' epenteza qubi'li'si'nan a'dewir wo'zgeshelikke iye. Epenteza qubi'li'si'nda qi'si'q i', i, u, u' dawi'sli' seslerinin' yeki dawi'ssi'z sestin' arasi'na qosi'li'wi' bolsa, epiteza qubi'li'si'nda ayi'ri'm seslerdin' so'zdin' aki'ri'na qosi'li'p ayti'li'w seslik wo'zgesheligin payda yetedi. Mi'sali':

tank	-	tanka	-	tanki
bank	-	banka	-	banki
kiosk	-	kioska	-	kioski
blank	-	blanka	-	blanki ha'm t.b.

Bunda ha'r bir tank, bank, kiosk, blank so'zlerinin' ha'r birinin' keynine dawi'sli' «a» yamasa «i» sesleri jalg'ani'p tur. Bul so'zler a'debiy til normasi'na ta'n bolg'ani' menen qarapayi'm so'ylew tilinde keyingi «i» sesinin' qosi'li'p tanki, banki, kioski, blanki boli'p, al Omsk, Minsk, Kursk so'zleri Omskiy, Minskiy, Kurskiy tu'rinde ayti'ladi'. Al, ko'rkem shi'g'armalarda qaraqalpaq tilinin' wo'zine ta'n so'zlerinde de epitezali'q qubi'li'sti'n' ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'riwimizge boladi'. Mi'sali': Usi' arzam arqali' ma'lim yetip *soranamankiy* wol da bolsa, kolxozg'a ali'wi'n'i'zdi' (172-bet). «Beriledi ushbuw keshirim xat» ... dep, woqi'g'ani'n shebine qarap jazdi' da qoli'na uslatti': - Minekey balam ...

Ha'zirgi waqi'tta *tanka*, *banka*, *kioska*, *blanka* so'zleri ku'ndelikli turmi'si'mi'zda qollani'li'p ju'rgen so'zler boli'p tabi'ladi'. Jazi'li'wi' menen ayti'li'wi' joqari'dag'i'day qa'siyetke iye. Al Omskiy, Kurskiy, Minskiy so'zlerinde dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z «iy» seslerinin' tu'bir so'zlerge jalg'ani'p keliwi arqali' epitezali'q qubi'li'sti' payda yetedi.

II bap. Dawi'ssi'zlarg'a baylani'sli' orfoepiyali'q qa'deler

2.1. Dawi'ssi'zlar singarmonizmine baylani'sli' orfoepiyali'q qa'deler

So'zdin' quri'li'si'nda yamasa so'z benen so'zdin' shegarasi'nda qon'si'las seslerdin' son'g'i'si'ni'n' aldi'n'g'i'si'n artikulyაციyalı'q jaqtan qanday da bir belgisi jag'i'nan wo'zine usati'wi'n yamasa da'l wo'zindey seske aylandi'ri'wi'n keyinli ta'sir dep ataymi'z. Seslerdin' bunday keyinli ta'siri regressiv assimilyaciya dep te ayti'ladi'. Regressivlik assimilyaciya progressivlik assimilyaciya'g'a sali'sti'rg'anda ko'pshilik tu'rkiy tillerde, soni'n' ishinde qaraqalpaq tilinde de, qatan' turaqli'li'qqa iye yemes ha'm kemirek ushi'rasatug'i'nli'g'i' belgili.

Son'g'i' ses aldi'n'g'i' sesti dawisti'n' qatnasi' jag'i'nan (dawi's qatnasatug'i'n ses, dawis qatnaspaytug'i'n ses), jasali'w worni' jag'i'nan wo'zine usati'wi' mu'mkin. Dawisti'n' qatnasi' jag'i'nan seslerdin' keyinli ta'sirge ushi'rawi'na to'mendegi faktlerdi keltiremiz.

U'nsiz dawis'si'z q/k fonemasi'na tamamlang'an so'zlerge dawis'li'dan baslang'an qosi'mta qosi'lsa, woni'n' juwan ren'ki bolg'an (q) dawis'li'ni'n' i'n'g'ayi'na ko'nip, u'nli (g'/g) fonemasi'ni'n' juwan (g') ren'kine, u'nsiz jin'ishke ren'ki bolg'an k u'nli jin'ishke g ren'kine aynaladi'. Mi'sali': *jaq - (jag'i'), bali'q - (bali'g'i'), sho'rek - (sho'ro'gu'), ju'rek - (ju'ro'gu'), shelek - (shelegi), aq - (ag'i's), jaq - (jag'a), yek - (yegiz)* ha'm t.b.

Biraq q/k fonemasi' sonor dawis'si'zlar menen birge dizbeklesken halda tu'bir so'zdin' aqi'ri'nda kelse, wog'an dawis'li' sesten baslang'an qosi'mta qosi'lg'an menen joqari'dag'i'day boli'p, u'nli g'/g fonemasi'na aylanbaydi'. Mi'sali': *xali'q - xalqi', ko'rk - ko'rki, bo'rk - bo'rki, dan'q - dan'qi', sarq - sarqi'l, gu'n'k - gu'n'kil, qi'rq - qi'rqi's* ha'm t.b.

Sonday-aq t, s, sh u'nsizleri de bul qa'de tiykari'nda u'nlilerge aylanbaydi'. Mi'sali': *at- ati', tas- tasi', shash- shashi'* boli'p, wolar wo'zgerissiz jumsaladi'. U'nsiz p sesine tamamlang'an so'zge dawis'li'dan

baslang'an qosi'mta qosi'lsa, *p* sesi u'nli *b* sesine aylanadi', al *p* sesine tamamlang'an so'zge *i'p*, *ip* suffikslari jalg'ansa, wonda *p* sesi sonor *w* sesine aylanadi'. Mi'sali': *qap* - *qabi'*, *sap* - *sabi'*, *jip* - *jibi*, *sep* - *sebi*, *jap* - *jabi's* ha'm t.b. Biraq *jelpi*, *gu'rupu'ldi*, *serpil* usag'an so'zlerde *p* sesi dawi'sli' sestin' ta'siri na'tiyjesinde u'nli *b* sesine aylanbaydi'. Buyri'q feyillerdin' aqi'ri'nda kelgen *p* sesi so'ylew tilinde *w* menen almasi'p ta ayti'la beredi. Mi'sali': *tap*-(*taw*), *sep*-(*sew*), *shap*-(*shaw*), *qap* - (*qaw*), *tep*-(*tew*). A'debiy tildin' stillik wo'zgesheligine qaray bul so'zlerdin' birde aldi'n'g'i'lari', birde son'g'i'lari' jumsali'wi' mu'mkin. Ma'selen, woq *jawdi'rdi'* (*japti'rdi' yemes*), *at shapti'ri'm* (*shawdi'ri'm yemes*), *tepkile* (*tewkile yemes*), *iyt qapqan* (*geyde qawg'an*), *qawi'p* (*qapi'p yemes*), *jawi'n jawdi'* (*geyde japti'*) t.b.

U'nli *z* sesine tamamlang'an so'zge u'nsiz *s* sesinen baslang'an qosi'mta qosi'lsa, *z* u'nli dawi'ssi'zi' *s* g'a aylani'p ayti'ladi'. Mi'sali': *assi'n*, *jassi'n*, *bessin*, *qassa*, *du'ssu'n*, *dussuz*, *bissiz* t.b. Bular *azsi'n*, *jazsi'n* t.b. tu'rinde tu'biri toli'q saqlani'p jazi'ladi'.

Jasali'w worni' jag'i'nan seslerdin' keyinli ta'sirge ushi'rap u'nlesiwine to'mendegi mi'sallardi' keltiriwge boladi'.

Til aldi' *n* sesine tamamlang'an so'zge yerinlik *b* sesinen baslang'an qosi'mta qosi'lsa, *n* sesi yerinlik *m* sesine aylani'p ayti'ladi'. Mi'sali': *qanbadi'*-(*qambadi'*), *ti'nba*-(*ti'mba*), *wo'nbes*-(*wo'mbes*), *wo'nbew*-(*wo'mbew*), *aylanba* - (*aylamba*), *yenbegi* - (*yembegi*), *janbaw*-(*jambaw*), *jallanba* - (*jallamba*), *mensinbew*-(*mensimbew*), *mensinbewshilik*-(*mensimbewshilik*), *minbelew*-(*mimbelew*), *tu'sinbewshilik*-(*tu'simbewshilik*) ha'm t.b. Affiks morfemalardi'n' arali'g'i'nda da ushi'rasadi': *bilinbes* - (*bilimbess*), *boysi'nbaw* - (*boysi'mbaw*), *bo'linbes* -(*bo'limbes*), - (*jambaw*), *jallanba* - (*jallamba*), *jasi'ri'nbaq* - (*jasi'ri'mbaq*), *jollanba*-(*jollamba*), *qollanba*-(*qollamba*) *mensinbewshilik*-(*mensimbewshilik*) ha'm t.b.

Sunday-aq birikken qospa so'zlerdin' shegarasi'nda da bul u'nleslik bayqaladi': *nanbay*-(*nambay*), *janbas*-(*jambas*), *janbawi'r* - (*jambawi'r*),

kunbatar-(ku'mbatar), ku'nbatı's-(ku'mbatı's), qa'yinbiyke-(qa'yimbiyke), nanbayxana-(nambayxana), wori'nbasar-(ori'mbasar) ha'm t.b.

Ayi'ri'm si'rttan kirgen qi'sqari'p birikken ha'm birikken qospa so'zlerdin' shegarasi'nda da boladi': *medsanbat-(medsambat), panbarxat-(pambarxat), sanbat-(sambat)* ha'm t.b. Jazi'wda *n* saqlani'p jazi'ladi'. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde tu'bir so'z dep sanalatug'i'n *shen'ber, gu'mbez, su'mbil, jumbaq* si'yaqli' so'zlerde qatar kelgen yeki yerinlik dawı'ssi'z (*m, b*) wo'z ara u'nlesedi. Bul si'yaqli' so'zlerdegi *m* yerinlik sesinin' jumsali'wi' keyingi ta'sirdin' (*b* sesinin') sebebinen yekenin biraz tyurkologlar tasti'yi'qlaydi'.

Wo'zbek tilinde de singarmonizm ni'zami' toli'q saqlanbag'ani' menen dawı'ssi'z sesler arasi'nda ilgerili ha'm keyinli ta'sir ushi'rasadi'. Ma'selen, tu'bir ha'm affiks morfemalar arsi'nda *l* ha'm *d* sesleri qatar kelip qalsa *d* sesi *l* sesine aylani'p yesitiledi. Mi'sali': *xirildoq-xirilloq, chirsildoq-chirsilloq, bwrsildoq-bwrsilloq, chaqildoq-chaqilloq, shaqildoq-shaqilloq* si'yaqli' so'zlerdin' ko'mekshi variantlari'ndag'i' u'nsizleniw ha'm u'nlileniw qubi'li'si' progressiv assimilyaciya yesaplanadi'.¹

So'zdin' aqi'ri' *n* sesine tamamlani'p, wog'an *l* sesinen baslang'an qosi'mta qosi'lsa, *n* sesi *l* sesine aylani'p ayti'ladi'. Bul u'nleslik to'mendegi til birlikleri arasi'nda ushi'rasadi':

1. Tu'bir ha'm affiks morfemalar arasi'nda: *a'rmanli'-(a'rmalli'), bag'manli'q-(bag'malli'q), bajbanli'q-(bajballi'q), baqanlaw-(baqallaw), balajanli', batpanlaw-(batpallaw), batpanli'q-(batpalli'q), bawi'rmanli'q-(bawi'rmalli'q), bayanlaw-(bayallaw), bayanlawi'sh-(bayallawi'sh), boranlati'w-(borallati'w), borpanli'q-(borpalli'q), bostanli'q-(bostalli'q), bo'tenlik-(bo'tellik), buwi'nli'-(buwi'lli'), gu'manli'-(gu'malli'), dag'i'stanli'-(dag'i'stalli'), dani'shpanli'q-(dani'shpalli'q), dumanlani'w-(dumallani'w), dushpanli'q-(dushpalli'q), yeginli-(yegilli), yepkinli-(yepkilli), yerinli-(yerilli), yerkinlik-(yerkillik), yesenlik-(yesellik), jabanli'-(jaballi'), jaqi'nlası'w-*

¹ Шукуров Р. Сўзнинг ўзак вариантларида юз берадиган фонетик ўзгаришлар // Тўркий тиллердин фонологиясы ҳам морфонологиясының аҳмийетли мәселелери. Нөкис, 2005, 55-бет.

(jaqi'llasi'w), jaqi'nlaw-(jaqi'llaw), jalg'anli'q-(jalg'alli'q), jali'nlaw-(jali'llaw), jaqi'nli'q-(jaqi'lli'q), jali'nli'-(jali'lli'), jamanlaw-(jamallaw), jamanli'q-(jamalli'q), janli'-(jalli'), janli'q-(jalli'q), jawanli'-(jayai'lli'), jawi'nlati'w-(jawi'llati'w), jawi'nli'-(jawi'lli'), jawi'ri'nli'-(jawi'ri'lli'), ja'nlik-(ja'llik), jekenlik-(jekellik), jelinletiw-(jelilletiw), jelinlew-(jelillew), jiyenlik-(jiyellik), jinli -(jilli), jinlixana-(jillixana), jo'nlendiw-(jo'llendiw), jo'nleniw-(jo'lleniw), jo'nlesiw, jo'nlestiriw, jo'nli, juwanlani'w, juwanlaw, juwanli'q, juwsanli', ju'nli, ju'wenleniw, ju'wenletiw, ju'wenlew, ju'wenli, ji'lanli', zamanlas, zeyinli, zibanli', zi'yanlani'w, zi'yanlaw, zi'yanlawshi', zi'yanli' iyinlesiw, iyinli, nymanli', insanli'q, keyinlew, kelinli, kepinlew, kepinlik, (kepinlik so'zi kepillik boli'p ayti'li'p, kepil boli'w ma'nisindegi so'z benen omofon boli'p ta qaladi'. (dushshi' –dushshi' so'zi si'yaqli'), ketpenletiw, ketpenlew, kisenletiw, kisenlew, ko'nligiw, ko'nlikpe, ko'nliktiriw, wori'nli', ku'nlew, ku'nlewshilik, ku'nlik, ku'nligi, ku'nlikshi, gu'manlandi'ri'w, qazanli', qari'nli', qatanli'q, qati'nli', qaharmanli'q, qa'lwenli, ku'nler, qorg'asi'nli', qorji'nlaw, quzg'i'nli'q, quyi'nli' ha'm t.b.

2. Qosi'mtalardi'n' arasi'nda: bezenlew, berilgenlik, bilgenlik, bilmegenlik, birleskenlik, bolasi'nli', bolg'anli'q, boldi'rg'anli'q, borasi'nli', burqasi'nli', bu'lginlik, duwaxanli'q, jasi'ri'nli'q, jatag'anli'q, jeksuri'nli'q, keskinlesiw, keskinli, , ko'rgenli, ko'rgenlik, ko'rgenlilik, qasti'yanli'q, qashqi'nli'q, qa'dirdanli'q, qoqtasi'nli', qorg'anli' ha'm t.b.

3. Birikken qospa so'zlerdin' arasi'nda da ushi'rasadi': iytshanli'q, qulaqshi'nli', du'sto'menlew, yerjetkenlik ha'm t.b.

4. Geyde jup so'zlerdin' yekinshi komponentinde tu'bir menen affiks arasi'nda *n* ha'm *l* sesleri keyinli ta'sirge ushi'rap ayti'ladi': *dayi'li'-jiyenli*, *yetli-ta'nli* ha'm t.b.

5. *-li'//-li* affiksi aqi'ri' *n* sesine pitken ayi'ri'm ma'mleket atlari'na qosi'li'p, sol ma'mlekette jasawshi' puxaralardi' an'lati'p kelgende keyinli ta'sirge ushi'rap u'nlesedi: *yemenli*, *kabardinli*, *qazaqstanli'*, *awg'anstanli'* ha'm t.b.

6. Ayi'ri'm ta'kirar so'zler birigip kelgende, yekinshi komponentinin' aqi'ri'ndag'i' *n* sesi affiks morfemani'n' basi'ndag'i' *l* sesinin' ta'siri menen *l* sesine aylanadi': *janajanli'q*.

Til aldi' *n* sesine tamamlang'an so'zge til arti'-kishkene tillik *g'/g* seslerinen baslang'an qosi'mta qosi'lsa, *n* sesi kishkene tillik *n'* sesine aylani'p ayti'ladi'. Wolar to'mendegi halatlarda u'nlesedi:

1. Tu'bir morfemani'n' aqi'ri' *n* sesine tamalani'p, wog'an *g'/g* seslerinen baslang'an qosi'mta qosi'lsa, *n* sesi *n'* sesine aylani'p ayti'ladi'. Mi'sali': *bu'gingi*, *bu'gingidey*, *yeringish*, *yeringishlik*, *ja'ha'nger*, *isengiziw*, *isengish*, *keyingi*, *ko'ngelew*, *ko'ngish*, *mingesiw*, *mingestiriw*, *mingiziw*, *wo'ngishlik*, *tu'ngi*, *jonqa* (*jon'qa*), *minges* (*min'ges*), *sa'nge* (*sa'n'ge*), *azang'i'* (*azan'g'i'*), *qashang'i'* (*qashan'g'i'*), *buli'ng'i'r* (*buli'n'g'i'r*), *buri'ng'i'* (*buri'n'g'i'*), *jali'ng'i'zi'w* (*jali'n'g'i'zi'w*), *jang'i'sh* (*jan'g'i'sh*), *jong'i'* (*jon'g'i'*), *jong'i'law* (*jon'g'i'law*), *inang'i'zi'w* (*inan'g'i'zi'w*), *inang'i'sh* (*inan'g'i'sh*), *izlengish*, *qong'i'zi'w* (*qon'g'i'zi'w*), ha'm t.b.

2. Tu'bir menen affiksler arasi'nda ayi'ri'm morfonemalar, yag'ni'y formal strukturali'q xi'zmet atqari'wshi' morfemalardi'n' aqi'ri' *n* sesine tamalani'p, wog'an *g* sesinen baslang'an qosi'mta qosi'lg'anda *n* sesi *n'* sesine aylani'p yesitiledi: *jawi'nger*, *jawi'ngershilik*, *tebingi*, *tebingilik*, *u'zen'gi* ha'm t.b.

3. Affiks morfemalardi'n' arasi'nda ushi'rasadi': *a'detlengish*, *beyimlengish*, *bo'lingish*, *bo'lingishlik*, *bu'rkengish*, *iyislengish*, *iyilengish*, *ilingiziw*, *ilingish*, *ku'yingish*, *alarmang'a* (*alarman'g'a*), *aldang'i'sh* (*aldan'g'i'sh*), *aldi'ng'i'* (*aldi'n'g'i'*), *arlang'i'sh* (*arlan'g'i'sh*), *baylang'i'sh* (*baylan'g'i'sh*), *baslang'i'sh* (*baslan'g'i'sh*), *gazlang'an* (*gazlan'g'an*), *grafalang'an* (*grafalan'g'an*), *jag'i'ng'i'sh* (*jag'i'n'g'i'sh*), *jarang'i'sh* (*jaran'g'i'sh*), *jasang'i'sh* (*jasan'g'i'sh*), *qag'i'ng'i'r* (*qag'i'n'g'i'r*), (*qon'g'i'zi'w*), *maqtang'i'sh* (*maqtan'g'i'sh*), *si'li'ng'i'r* (*si'li'n'g'i'r*), (*jon'qa*), *minges* (*min'ges*), *sa'nge* (*sa'n'ge*) ha'm t.b.

4. Basqa tillerden kirgen ayi'ri'm tu'bir so'zlerde ha'm tu'bir menen affiks morfemalar arasi'nda u'nleslik boladi': *avangard*, *avangardli'q*, *angidrid*,

angina, anglichan, anglichansha, angliyalı, bilingvizm, bilingvistlik, brauning, bumerang, vengr, gangrena, gangester, gangestreizm, diftong, kenguru, kongress, kontingent, kotangens (mat.), laringit, laringolog, laringologiya, laringoskop, laringoskopiya, laringofon, leningradli, lingafon, lingvist, lingvistika, lingvistikali'q, lozung, meningit, miting, monoftong, worangutang, pangermanizm, paralingvistika, pelengator, pelengaciya, pingvin, rang, ring, sangvinik, sangvinigi, singarmonizm, spinning, sterling, tangens, tango, tungus, flamingo, flang, shlang ha'm t.b. Bul si'yaqli' so'zlerdi aytqanda *n* sesi *n'* boli'p ayti'ladi'. Biraq jazi'wda *n* boli'p jazi'la beredi.

3. Birikken qospa so'zlerdin' arasi'nda da boladi': *alang'asar* (*alan'g'asar*),

Bul so'zlerde *n* saqlani'p jazi'ladi'. Sonday-aq *ma'n'gi, man'g'i't, wo'n'ge, gu'n'gu'rt* ha'm t.b. so'zlerdegi *n'* sesinin' jumsali'wi' da keyinli ta'sirdin' na'tiyjesinde bolsa kerek; *jan'qa, man'qa, mo'n'ko', wo'n'koy* si'yaqli' so'zlerde qatara qabatlası'p kelgen yeki dawi'ssi'z ses dawi'sti'n' qatnasi'na qaray u'nlespegen menen wolar jasali'w worni' jag'i'nan u'nlesedi.

Bir tosqi'nli'qli' *s, z* seslerine tamamlang'an so'zge yeki tosqi'nli'qli' *sh* sesinen baslang'an qosi'mta qosi'lsa, *s, z* sesleri *sh* sesine aylani'p ayti'ladi'. Mi'sali': *basshi' (bashshi'), qosshi' (qoshshi'), isshen' (ishshen'), qusshu (qushshu), izshen' (ishshen'), gu'resshen (gu'reshshen'), jolbasshi' (jolbashshi'), jumi'sshi' (jumi'shshi'), iyishshil (iyishshil), isshen (ishshen'), isshi - (ishshi), ken'esshi (ken'eshshi), konkursshi' (konkurshshi'), ko'terilishshi (ko'terilishshi), qayi'sshi' (qayi'shshi'), quri'li'sshi' (quri'li'shshi'), masshtab (mashshab), nami'sshi'l (nami'shshi'l), nawqasshi'li'q (nawqashshi'li'q), russha (rushsha), seyisshi (seyishshi), topi'li'sshi' (topi'li'shshi'), finansshi' (finansshshi'), fokusshi' (fokushshi')* ha'm t.b. Bul mi'sallarda *s* sesi *sh* g'a aylani'p ayti'li'w arqali' jasali'w worni' jag'i'nan u'nlesiw menen birge dawi'sti'n' qatnasi' jag'i'nan da u'nlesip tur. Sonday-aq tu'bir ha'm affikslerdin' ha'm de affiks morfemalardi'n' arali'g'i'nda *z* u'nlisi *sh* usap u'nsizge aylanadi'. Jazi'wda *s, z* ha'ripleri saqlani'p jazi'ladi'. Mi'sali':

azshi'li'q (ashshi'li'q) , aspazshi' (aspashshi'), awi'zsha (awi'shsha), bizshe (bishshe), bo'zshi (bo'shshi), gu'mbezshi (gu'mbeshshi), da'lizshe (da'lishshe), don'i'zshi'li'q (don'i'shshi'li'q) ,duzshi' (dushshi'), jalg'i'zshi'li'q (jalg'i'shshi'li'q), juldi'zsha (juldi'shsha), juwazshi' (juwashshi'), izshil (ishshil), qobi'zsha (qobi'shsha), qumbi'zshi' (qumbi'shshi'), qi'mi'zshi' (qi'mi'shshi'), qi'rg'i'zsha (qi'rg'i'shsha), mapazshan (mapashshan), masqarapazshi' (masqarapashshi'), namazsham (namashsham), wo'gizshe (wo'gishshe), sazshi' (sashshi'), semizshik (semishshik), sizshe (sishshe), so'zshen' (so'shshen'), so'zshen'lik (so'shshen'lik), so'zshil (so'shshil), so'zshillik (so'shshillik), tazsha (tashsha), ten'izshi (ten'ishshi). Mi'sallarda ko'rip wo'tkenimizdey affikstin' basi'nda turg'an sh dawi'ssi'zi' tu'birdin' aki'rg'i' sesi bolg'an z sesin u'nsiz s sesine aylandi'ri'p tur. –sha, -she, -shi', -shi qosi'mtalari' si'rttan kirgen so'zlerge qosi'li'p ta qollani'ladi'. Bunday jag'dayda da tu'birdin' aqi'ri'ndagi' z sesi sh sesine aylani'p ayti'ladi': *francuzsha (francushsha), gipnozshi' (gipnoshshi'), parovozshi' (parovoshshi')*ha'm t.b.

Ayi'ri'm tu'bir so'zlerdin' qurami'nda yeki buwi'n arasi'nda m/k dawi'ssi'zlari' qabatlasip kelgende aldi'n'g'i' buwi'nni'n' son'i'ndag'i' m muri'nli'q sonori', keyingi buwi'nni'n' basi'ndag'i' u'nsiz, til arti' k sesinin' ta'siri menen til arti' muri'nli'q sonori' n' sesine aylani'p yesitiledi. Mi'sali': *mu'mkin –(mu'n'kin)*. Sonday-aq, bunday u'nleslik tu'bir morfema menen ko'mekshi morfemalar arasi'nda da ushi'rasadi': *miyzamkesh (miyzan'kesh)*

Rus tilinen wo'zlestirilgen so'zlerde v, f, c, ch sesleri qaraqalpaq awi'zeki so'ylew tilinde sa'ykes b, p, s, sh sesleri menen almasip ayti'ladi'. Buni'n' tiykarg'i' sebebi tu'rkiy tillerde v, f, ts, ch sesleri buri'n qollani'lmag'an sesler yesaplanadi'. Mi'sali':

Jazi'li'wi'

cirk

cirkul

cent

ayti'li'wi'

sirk

sirkul

sent

koncert	konsert
shpric	ishpris
vagon	bagon
vertalyot	bertalyot
fartuk	partuwk
fanera	paner
fakultet	pakultet
shkaf	i'shkap
akfa	akpa
telefon	telepon
etnograf	etnograp
chay	shay
Chexiya	Shexiya
chaynik	shaynek
bochka	boshka
tochka	toshka

Ha'zirgi ku'ni tu'pkilikli qaraqalpaq so'zindey boli'p sin'isip ketken arab-parsi' so'zleri de ko'p qollani'ladi'. Biraq wolardi'n' ha'mmesi de ayti'li'wi'na qarap jazi'latug'i'n bolg'an. Al, arab ha'm persi' tillerinde basqasha jazi'ladi' ha'm ayti'ladi': Ma'selen,

qaraqalpaqsha	arabsha
ta'rep	taraf
a'tirap	atraf
sharap	sharaf
sa'ne	sana
sabi'r	sabr
qa'te	qata

ta'wip	tabib	
qa'lem	qalam	
mektep	maktab	
su'wret	suwrat	
ha'rip	harf	ha'm t.b.

Qaraqalpaq a'debiy tili qa'liplespesten buri'n so'ylew ha'm jazı'w arası'nda ju'da' u'lken parq bolmag'an. 1924-jı'lg'i' arab grafikasi'ndag'i' reformalasqan qaraqalpaq a'lipbesinin' qabi'l yetiliwi, 1928-jı'lg'i' lati'n jazı'wi'na, 1940-jı'lg'i' kirill jazı'wi'na tiykarlang'an qaraqalpaq a'lipbelerinin' qabi'l yetiliwi ha'm orfografiyalı'q, orfoepiyalı'q qa'delerdin' islep shı'g'i'li'wi' menen jazı'w ha'm so'ylew arası'nda sezilerli da'rejede parq ju'zege keldi. A'sirese, kirill jazı'wi'n tiykarlang'an a'lipbe qabi'l yetilgende rus tilinen kirgen so'zlerdi wo'zgeripesten jazı'w talabi' tiykari'nda qaraqalpaq tilinde joq в, и, ч, ш, ф sesleri de kirip keldi. (Negizinde bul sesler awi'zeki so'ylewde b, s, sh, p tu'rinde ayti'ladi').

U'nli b, v, g, g', d dawı'ssi'z seslerine pitken so'zler awi'zeki so'ylewde p, k, q, t sesleri menen alması'p ayti'ladi'. Mi'sali': Shtab – shtap, klub – klup, gerb – gerp, rezerv – rezerp, kuzov – kuzop, Arziev – Arziep, plug – puluq, filolog – pilolok, pedagog – pedagog, Peterburg – Peterburk, shlanga – shilanki, shtanga – shtanki, bag' – baq, wag'-shag' – waq-shaq, Leningrad – Leningrat, brigada – brigat, sud – sot ha'm t.b. tu'rinde ayti'ladi'. Sonday-aq v sesi so'zdin' wortasi'nda kelgende w sesi menen de ayti'ladi'. Mi'sali': zavod – zawi't,

2.2. Dawı'ssi'zlarg'a baylani'sli' basqa da seslik qubi'li'slar ha'm

orfoepiyalı'q qa'deler

So'zler wo'z ara baylani'sli' bolg'an ha'm bir-birine ta'sir yetip turatug'i'n sesler ji'ynag'i'nan turadi'. Qaraqalpaq tilinde dawı'ssi'zlar dawı'sli' seslerdin' ta'siri arqali' belgili da'rejede wo'zgeriske ushi'rap woti'radi'. Usi'nnan

dawi'ssi'z seslerdin' tu'rli seslik qubi'li'slari' kelip shi'g'adi'. Wo'z gezeginde daw'i'ssi'z sesler de qon'si'las daw'i'sli'larg'a wo'z ta'sirin tiygizedi. Qon'si'las seslerdin' wo'z ara ta'sirinen wolardi'n' kombinatorli'q wo'zgerisleri kelip shi'g'adi'. Seslerde bolatug'i'n ha'r qi'yli' kombinatorli'q wo'zgerisler ko'pshilik tillerge worta'q si'patqa iye boli'wi' mu'mkin. Sonday-aq ha'r bir tildin' yamasa bir topar tuwi'sqan tillerdin' wo'zine ta'n wo'zgesheligine baylani'sli' seslik wo'zgerisleri boladi'.

Awizeki so'ylew tilindegi seslik qubi'li'slardi' izertlew bizin' jumi'si'mi'zdi'n' tiykarg'i' wazi'ypasi' boli'p tabi'ladi'. Biz jumi'si'mi'zdi'n' bul bo'liminde qaraqalpaq tilindegi kombinatorli'q si'patqa iye fonetikalik qubi'li'slar – seslerdin' tu'sip qali'wi' – eliziya, toli'q bir buwi'nni'n' tu'sip qali'wi' - gaplologiya, seslerdin' wori'n almasi'wi' – metateza, so'zdin' quri'li'si'ndag'i' daw'i'ssi'z sestin' qosarlani'p keliwi – geminaciya, sonor daw'i'ssi'zlardi'n' almasi'p keliwi – substituciya qubi'li'slari' haqqi'nda so'z yetpekshimiz.

2.2.1. Metateza qubi'li'si'

Qarapayi'm so'ylew tilinde yen' wo'nimli qollani'latug'i'n seslik qubi'li'slardi'n' biri – metateza qubi'li'si'.

Metateza - so'zlerdin' quri'li'si'ndag'i' geypara seslerdin' wori'n almasi'p ayti'li'wi' qubi'li'si' boli'p, wol grekshe metathesis - so'zinen ali'ng'an «wori'n almasti'ri'w» degen ma'nige iye. Bul qubi'li's qaraqalpaq tilinde ji'yi qollani'ladi'. Bul ma'selege yen' da'slep itibar bergen N.A.Baskakov boli'p yesaplanadi'. Wol metateza qubi'li'si'n buwi'nlardin' ha'm seslerdin' wori'n almasi'wi' dep qaraydi' ha'm woni'n' r, l, v, m, p, b daw'i'ssi'zlari' bar so'zlerde ko'birek ushi'rasatug'i'ni'n yeskertedi, wolarg'a da'lilli mi'sallar keltiredi.¹

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II том. С.98-99.

Qaraqalpaq til biliminde A.Da'wletovti'n' miynetinde ¹ basqa da fonetikali'q qubi'li'slar menen bir qatarda metateza qubi'li'si'na da toqtap wo'tilgen. Wonda *qi'ylani'w-qi'ynali'w*, *aylani'w-aynali'w*, *ahwal-awhal*, *wo'kpe-wo'pke*, *saqpan-sapqan*, *qaqpan-qapqan*, *tamg'a-tan'ba*, *jamg'i'r-jan'bi'r* ha'm t.b. so'zler keltirilgen. Sh.Abdinazimov "Berdaq shi'g'armalari'ni'n' tili" miynetinde *woylan-woynal*, *yafrag-japi'raq* so'zlerinde dawi'ssi'zlardi'n' metatezag'a ushi'raytug'i'ni'n, al *za'ra'r-za'lel*, *nadan-ladan*, *musurman-musulman*, *soraw-sawal*, *kewlime-ko'n'lime* so'zlerinin' substituciya qubi'li'si'na ushi'rag'ani'n ko'rsetedi. ² Al A'jiniyaz shi'g'armalari' tilinde metateza qubi'li'si'na *miyirman-miyriban*, *a'dep-irkanli' - a'dep-ikramli'*, *la'net-na'let*, *wo'rdek-u'yrek*, *Ashtarxan-Astraxan*, *su'tlimek-su'tilmek* so'zlerinin' mi'sal bolatug'i'ni' ko'rsetilgen. ³

M.Qudaybergenov wo'zinin' «Qaraqalpaq tilinin' morfonologiyasi'» atamasi'ndag'i' monografiyasi'nda qaraqalpaq tilindegi metateza qubi'li'si'na *tepki-tekpi*, *aynalayi'n-aynalayi'n-aynanayi'n*, *da'rya-da'yra*, *sepkil-sekpi*, *a'pke-a'kpe*, *mi'yqi'-mi'qi'y*, *tosqi'n-toqsi'n*, *qaqpaq-qaqpaq*, *uqsa-qusa*, *mi'ji'ri'qlaw-ji'mi'ri'qlaw*, *ti'pi'law-pati'rlaw*, *ti'si'rlaw-si'ti'rlaw* ha'm t.b. so'zlerdegi dawi'ssi'zlardi'n' almasi'wi'n mi'sali' si'pati'nda ko'rsetedi. ⁴

Tu'rkiy tillerde, soni'n' ishinde qaraqalpaq tilinde de metateza qubi'li'si'ni'n' payda boli'wi' tu'rli sebeplerge baylani'sli'. V.V.Radlovti'n' duri's ko'rsetkenindey, tiykari'nan metateza qubi'li'si' so'zlerdi ayti'wdi' an'satlasti'ri'wdan kelip shi'qqani'n biykarlawg'a bolmaydi'. Qaraqalpaq tilinde kp//qp dawi'ssi'zlar dizbeginin' so'ylewde pk//pq boli'p almasi'wi' bug'an mi'sal boladi'.

¹ Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Фонетика. Б.347.

² Абдиназимов Ш. Бердақ дәрепелериниң фонетикасы. Б.63.

³ Карлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилиниң фонетикалық-морфологиялық сыпатламасы. Кандидатлық диссертация жумысының түп нускасы. Б.63.

⁴ Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилиниң морфонологиясы. Тошкент, 2006, 76-бет

Mi'sali':

A'debiy tilde

awi'zeki so'ylew tilinde

awhal

ahwal

wo'kpe

wo'pke

qi'ynali'w

qi'ylani'w

ji'ynali's

ji'ylani's

qaqpan

qapqan

aylani'w

aynali'w

topi'raq

torpaq

Bunda ko'binese dawi'ssi'z *k-p*, *h-w*, *l-n*, *n-l*, *q-p*, *p-r* seslerinin' wori'n almasi'p keliwi metateza qubi'li'si'n payda yetedi. Mi'sali': - *Lepko'zden* ashti'q-g'oo! – dep sozdi' Ma'ten maqtani'shli'law. (193-bet). Tag'i' *aynali'p* keldi: - Ma'sla'ha'tim bu'gin qashi'n' shi'paxanadan! – dedi qulag'i'ni'n' tusi'na yen'keye si'bi'rlani'p. (231-bet).

Bul mi'sallardag'i' *likpez* so'zinde *k-p* dawi'ssi'z seslerinin' wori'n almasi'p qollani'li'wi' metatezali'q qubi'li's, al son'g'i' mi'sallardag'i' *aynali'p* so'zinde de usi'nday *n-l* dawi'ssi'z seslerinin' wori'n almasi'p kelgenligin ko'riwimizge boladi'. Qaraqalpaq tili dialektlerinde bayqalatug'i'n buwi'nlardi'n' ha'm seslerdin' wori'n almasti'ri'li'wi' wonsha ko'p ushi'raspaydi' ha'm wolar so'zlerdin' wortasi'nda ha'm aqi'ri'nda ushi'rasadi'.

Qaraqalpaq tilinde metatezani'n' to'mendegidey tu'rlerin ko'riwge boladi':

1) *n-l* dawi'ssi'zlari'ni'n' wori'n almasi'wi': *aylani'p* – *aynali'p*, *ji'ynali's* – *ji'ylani's* – *ji'yi'li's*, *la'net-na'let*. Mi'sali': Jan'a ken'sege kirerde balalar menen ken'seni *aynali'p* «taqa-taq» woynap ju'rgen Zubaydani'n' Genjebayi'n ko'rip yedi (128-bet).

- Jaq, biz *ji'ylani's* tarqawdan atlanami'z, - dedi Saparov (179-bet). Qalg'an g'arri'-qurtan'lar qaralay wo'ship ati'r ... wo'lin'n' atan'a mi'n'

na'letler! (184-bet). Bunda *aylani'p* so'zinde dawi'ssi'z til aldi', awi'zli'q sonor fonema «l» sesinin' wori'na dawi'ssi'z til aldi', muri'nli'q sonor fonema «n» fonemasi'ni'n' wori'n almasi'p keliw jag'dayi', ji'ynali's so'zinin' ji'ylani's dep ayti'li'wi' arqali' metateza qubi'li'si' jasali'p tur. Sonday-aq, na'let-la'net, qi'ynali'w-qi'ylani'w so'zlerinde de metateza qubi'li'si'n ko'riwimiz mu'mkin.

2) wh-hw dawi'ssi'zlar dizbeginin' almasi'wi': awhal-ahwal ha'm t.b. Mi'sali': Toli'bay awzi'n mu'yeshlep ko'z jasi'n ko'rsetken sayi'n Qunnazar yeljiredi: - Jalg'i'z balasi'ni'n' *awhali'n* da aytti' wo'zi (177-bet).

3) kp/qp - pk/pq dawi'ssi'zlar dizbeginin' wori'n almasi'wi': wo'kpe-wo'pke, qaqpan-qapqan, sepkil-sekpil, a'pke-a'kpe ha'm t.b.

4) bg-gb dawi'ssi'zlar dizbeginin' almasi'wi': sebgir-segbir;

5) mg'-n'b dawi'ssi'zlar dizbeginin' wori'n almasi'wi': jamg'i'r-jan'bi'r, tamg'a-tan'ba ha'm t.b.

6) pr-rp dawi'ssi'zlar dizbeginin' almasi'wi': japraq-jarpaq, topraq-torpaq ha'm t.b. Mi'sali': Ekinshiden bizin' nambari'mi'z wo'z jerimizge jetedi, bul qaraqalpaq *torpag'i'na* ata-babadan beri jag'i'p kiyati'rg'an to'gin (202-bet).

7) il-li dawi'sli'+dawi'ssi'z sesleri dizbeginin' almasi'wi': su'tilmek-su'tlimek.

8) ry - yr dawi'ssi'zlar dizbeginin' wori'n almasi'wi': da'rya (jazi'li'wi' da'rya) -da'yra;

9) yr - rd dawi'ssi'zlar dizbeginin' almasi'wi': u'yrek - wo'rdek (dialekt). Mi'sali': - Wonda «*Wo'rdek* qi'rg'i'n» qaytadan baslanadi'-g'o!

- *Wo'rdek* qi'rg'i'n yele tawsi'lg'an joq, dawam yetip ati'r (12-bet). ;

10) u-q dawi'sli' menen dawi'ssi'z seslerinin' wori'n almasi'wi': uqsa-qusa;

11) m-j dawi'ssi'zlari'ni'n' wori'n almasi'wi': mi'ji'ri'qlaw-ji'mi'ri'qlaw;

12) t-s dawi'ssi'zlari'ni'n' almasi'wi': ti'si'rlaw-si'ti'rlaw ha'm t.b.

Joqari'da keltirilgen mi'sallarda metateza qubi'li'si' daw'i'ssi'z seslerde ko'binese *k-p*, *h-w*, *q-p*, *l-n*, *g-b*, *p-r* ha'm t.b. fonemalardi'n' almasi'wi'nda ushi'rasadi'. Bul qubi'li's uli'wma xalqi'mi'zdi'n' ku'ndelikli so'ylew tilinde jiyi qollani'ladi'.

2.2.2 Substituciya qubi'li'si'

Substituciya so'zi negizinen wori'n almasti'ri'w degen ma'nini an'latadi'. Bul qubi'li's ko'binese daw'i'ssi'z, sonor seslerdin' arasi'nda bayqaladi'. Sh.Seytovti'n' «Xalqabad» romani'nda bul substituciya qubi'li'si'na sa'ykes so'zler ko'p qollani'lg'an. Biz substituciya qubi'li'si'n mi'sallar arqali' da'lillep ko'rsetemiz. Mi'sali': n-l:

Aytgu'l: «Minbey-aq qoyi'n', shpion bolsa, *lagani'* bar shi'g'ar» dep qapi'ltti' (408-bet). Ma'diyardi' shi'g'ari'p jiberip, «him, *ladan* adam wo'ltirgen adam boyi' go'rin qazi'p almaymeken, him *ladan*» dep i'n'i'rsi'di', tislendi, barmaqlari' menen stoldi' di'bi'rlati'p shi'rpi'ndi', asi'qti', adamlardi'n' mi'rqi'mbayli'g'i'na ti'rnag'i'na shekem ku'yindi, ku'yindi! ... (204-bet).

Bul mi'sallarda daw'i'ssi'z, til aldi', sonor *l* sesi ha'm daw'i'ssi'z sonor *n* sesinin' wori'n almasi'p a'debiy tilde qollani'latug'i'n *nadan*, *nagan* so'zlerinin' qarapayi'm so'ylew tilinde *ladan*, *lagan* tu'rinde qollani'li'wi' arqali' substituciya qubi'li'si' jasali'p tur.

r-l: *za'rer* - *za'lel*. Mi'sali', Qurbanni'n' woyi'n tag'i' worni'nan turg'an Shundi'y bo'lip jiberdi: «Man'layi' qatti' Qurban, qansha ari'sqa tepse ha'm aynali'p usi' kolxozdi'n' shi'g'i'ri'n sog'adi' yaman adam yemesdag'i', a'y, tirsek-aw, za'leli joq qi'ysaya berse tirsegin wo'zim buwi'p beremen, saylansi'n shu man'layi' qatti'!» - dep shulg'i'ni'p woti'rdi' (156-bet).

l-r. *musi'lman-musi'rman*. Mi'sali': «Da'liyil» dep woti'rma-an, ha-aw, musi'rma-an ku'ydirmesen'-a'. Bul mi'sallarda daw'i'ssi'z sonor «*l*» sesi menen daw'i'ssi'z «*n*» sesi wori'n almasi'p substituciya qubi'li'si'na ushi'rag'an.

y-h. *reyim – rehim*. Mi'sali': Tag'i' woti'z bestii sali'wdi' bildik, yendi inim, adam balasi'-g'o, aza tuti'p ati'r, rehimin' keledi (177-bet).

Bul mi'sallarda berilgen so'zlerdin' wo'zgesheligine qaray woti'ri'p qarapayi'm so'ylew tili menen a'debiy til wortasi'nda a'dewir wo'zgesheliktin' bar yekenligin ko'riwge boladi'.

2.2.3. Gaplologiya qubi'li'si'

So'zdin' quri'li'si'ndag'i' bir buwi'nni'n' tu'sip qali'w qubi'li'si' gaplologiya dep ataladi'. Bul boyi'nsha filologiya ilimlerinin' doktori' Sh.Abdinazimov wo'zinin' «Berdaq do'retpelirinin' fonetikasi'» atli' miynetinde Berdaq do'retpelirinin' til wo'zgesheligine itibar berip, wonda *neg'i'p- ne ki'li'p, waq-waqi't, pushman-pushayman, belli-belgili, baq-baqi't, yem-yedim, bop-boli'p, ba'si-bahasi', bolay-bolayi'n, tuwdi'm-tuwi'ldi'm* ha'm t.b. usi' si'yaqli' so'zlerdin' quri'li'si'ndag'i' bir buwi'nni'n' tu'sip qali'w qubi'li'si'ni'n' ushi'rasi'w jag'dayi'na toqtap wo'tken yedi.¹

Bunday qubi'li's jazi'wshi' Sh.Seytovti'n' «Xalqabad» romani'nda da wog'ada ko'p ushi'rasadi'. Mi'sali': Qay waq kolxozg'a birigemiz, - sekretar worni'nan turi'p ketti, - qay waq traktor sati'p alami'z, tanaplap yemes gektarlap jer yegemiz, a'ne, sonda diyxanni'n' zag'arasi' qali'n'i'ydi', woni'si'z joldaslar, mi'naw joq-juqali'qtan quti'la almaymi'z. Esik bet si'bi'r-si'bi'r: qari'lpaq bu'ytip taza so'ylemes! ... woraliskiymeken?! ... (440-bet).

Wa-ha-hani' wonson' ko'remiz! ... (445-bet). Likpezden jan'a sawat ashqanda rayobraz inim Nuratdin sen de a'lipti ku'nde wo'zgerip bu'ldirip tursan', ha xali'qti'n' jag'dayi'na da qarasan' *boyma* aqi'ri' dep yedi (23-bet). Yesbergen: «wo'zlerimiz wa'kil jiberemiz sog'an shekem ji'yli's ta ashi'lmasi'n, huquwq ta ali'nbası'n» degen g'oshshi'm, ti'n'lamasan' bolmaydi' ... (77-bet).

¹ Абдиназимов Ш. Бердақ дәретпелериниң фонетикасы. Н., 1994, 81-бет.

Bul joqari'dag'i' mi'sallarda bir buwi'nni'n' tu'sip qali'w qubi'li'si' waq-waqi't waq-waqi't, qari'lpaq-qaraqalpaq, wonson'-wonnan son', boyma-bolmay ma, ji'yli's-j'i'ynali's si'yaqli' so'zlerde ju'da' ani'q qollani'lg'an.

Sonday-aq, l fonemasi'na tamamlang'an ayi'ri'm feyillerge hal feyildin' - i'p//-ip affiksi qosi'lg'anda l ha'm woni'n' son'i'ndag'i' i' fonemasi' da tu'sip qali'p ayti'ladi': qali'p-qap, kelip- kep, boli'p - bop ha'm t.b.

Uluwma so'z quri'li'si'ndag'i' bir buwi'nni'n' tu'sip qali'w qubi'li'si' Sh.Seytov do'retpesinde ju'da' wo'nimli qollani'lg'an. Bul qubi'li's dawi'sli' ha'm dawi'ssi'z seslerge ta'n bolg'an a'hmiyetli qubi'li'slardi'n' biri boli'p yesaplanadi'.

2.2.4. Dawi'ssi'zlardi'n' tu'sip qali'w qubi'li'si'

Eliziya yaki seslerdin' tu'sip qali'w qubi'li'si' dawi'sli' seslerge de, dawi'ssi'z seslerge de ta'n qubi'li's boli'p tabi'ladi'.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi bir qamaw ha'm tuyi'q buwi'nli' l fonemasi'na tamamlang'an feyillerge bir qatar forma jasawshi' affiksleri qosi'lg'anda, tu'birdin' aqi'ri'ndag'i' l fonemasi'ni'n' tu'sip qali'wi' awi'zeki so'ylew tiline ta'n qubi'li's boli'p yesaplanadi'. Birinshiden, l fonemasi'na tamamlang'an ayi'ri'm feyillerge boli'msi'z feyildin' -ma//-me affiksi qosi'lg'anda tu'birdegi l fonemasi' tu'sip qali'p ayti'ladi': *salma - sama, kelme - keme, bolma - boma* ha'm t.b. Ekinshiden, l fonemasi'na tamamlang'an bir qatar feyil so'zlerge sha'rt meyildin' -sa//-se affiksi qosi'lg'anda tu'birdegi l fonemasi' tu'sirilip ayti'ladi': *bolsa - bosa, salsa - sasa, qalsa - qasa* ha'm t.b. U'shinshiden, l fonemasi'na tamamlang'an ayi'ri'm feyillerge kelbetlik feyildin' -g'an//-gen affiksi qosi'lg'anda l fonemasi' tu'sip qali'p ayti'ladi': *bolg'an - bog'an, kelgen - kegen, alg'an - ag'an* ha'm t.b. To'rtinshiden, l fonemasi'na tamamlang'an ayi'ri'm feyillerge wo'zgelik da'reje jasawshi' -g'i'z//-giz affiksi

qosi'lg'anda l fonemasi' tu'sip qali'p ayti'ladi': *kelgiz- kegiz, bolg'i'z-bog'i'z, alg'i'z-ag'i'z* ha'm t.b.

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde birikken feyiller a'debiy til ushi'n ta'n yemes. Al janli' so'ylew tilinde almasi'q ha'm sanli'qtan jasalg'an ra'wishler menen yet ko'mekshi feyili birigip ayti'ladi'. Wolar birigip ayti'lg'anda qi'sqarti'w qubi'li'si' ju'z beredi: wolay yet = wo'yt, bulay yet = bu'yt, qalay yetkende = qa'ytkende ha'm t.b. Sonday-aq hal feyil formaları' wo'zinen keyingi ko'mekshi feyiller menen birigip ayti'ladi': ali'p kel - a'kel, ali'p bar - apar, bara ati'r - barati'r, kele ati'r - kiyati'r ha'm t.b.

L fonemasi'ni'n' feyillerde tu'sirilip ayti'li'wi' basqa da tu'rkiy tiller ushi'n ta'n. N.K.Dmitriev, E.V.Sevortyan, G.Sadwaqasov, M.İ.Trofimovti'n' miynetlerinde bul haqqi'nda pikirler ushi'rasadi'. N.K.Dmitriev azerbayjan tilinen apar<ali'p bar, bashqurt tilinen a'pkil<ali'p kel, a'pkit<ali'p ket, a'pir<ali'p ber so'zlerinde l fonemasi'ni'n' tu'siriliwin atap ko'rsetedi.¹ E.V.Sevortyan wog'uz tillerinde qi'pshaq tillerine sali'sti'rg'anda l fonemasi'ni'n' tu'sip qali'wi' az ushi'rasatug'i'ni'n' atap wo'tedi.² G.Sadwaqasov uyg'i'r tilinde, woni'n' dialektlerinde l dawı'ssi'zi'ni'n' basqa tu'rkiy tillerge sali'sti'rg'anda ko'birek ushi'rasatug'i'ni'n' da'lilli mi'sallar arqali' ko'rsetip bergen.³ Al M.İ.Trofimov l fonemasi', sonday-aq basqa da dawı'ssi'zlardi'n' tu'sip qali'wi'ni'n' sebeplerin ani'qlawg'a ha'reket yetken. Woni'n' pikirinshe, bul qubi'li's birinshiden, qarapayi'm so'ylew tili menen a'debiy tildin' orfoepiyali'q normalari'na, yekinshiden, so'ylew ha'm jazı'wg'a baylani'sli'.⁴ Biz bul pikirge qosi'lami'z. Qaraqalpaq tilindegi feyillerde l fonemasi'ni'n' tu'sip qali'wi' so'zdin' ma'nisine ta'sir yetpegen jag'dayda ju'z

¹ Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках. – ИСГТЯ.1.С.285.

² Севортян Э.В. Выпадение согласных в южных тюркских языках. – ИСГТЯ.1.С.290.

³ Садвакасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины. Часть I. - Алма-Ата: Наука. 1970.С.51-54.

⁴ Трофимов М.И. Фонетические процессы в слове современного уйгурского языка. С.52.

beredi. Biraq wol jazi'wda yesapqa ali'nbaydi'. Al ayi'ri'm feyillerde woni'n' tu'sip qali'wi' so'zdin' ma'nisine ta'sir yetetug'i'n bolsa, wonda bul jag'dayda l fonemasi' tu'sirilmeydi.

So'zdin' quri'li'si'ndag'i' bir dawi'ssi'z sestin' tu'sip qali'w jag'daylari' to'mendegidey mi'sallarda ko'rinedi: Mi'sali':

Appi'rmay bala, «wo'lermennin' ko'zi jaman» degen *bu* jurt *sa'a'* du'nya ji'ynawdan basqa talapti' qoyg'an ba deymen, a'stoos biz baydi' saplasti'rami'z dep ju'rsek, tag'i' ko'beyip ketkenine qara (19-bet).

Bul mi'salda *bu* so'zine dawi'ssi'z, til aldi' juwi'si'n'qi', sonor *l* fonemasi'ni'n', al *sa'a'* so'zinde dawi'ssi'z, til aldi', dirildewik, sonor *r* sesinin' tu'sip qali'w jag'dayi' gezlesedi. A'debiy tilde *bul*, *sira'* so'zlerinin' *bu*, *sa'a'* boli'p keliwi eliziya qubi'li'si'n payda yetip tur.

Bunnan basqa da romannan ko'plegen mi'sallardi' keltiriwge boladi': Mi'sali': Bir *nietim* bar yedi, ag'a, wo'giz alarman degen, -dep tu'rinen, qi'ymasli'q, qi'ynalg'anli'q ni'shanlari'n ko'rsetti.

- So biz chempion bolsaq qazi'wdan bolarek! – dep shulg'i'ndi' Sayi'mbet (445-bet).

Bul mi'sallardag'i' *nietim*, so so'zlerinde *y,l* seslerinin' tu'sip qali'w jag'daylar ko'rinedi.

Uluwma joqari'da keltirilgen mi'sallarda ko'binese sonor *l,y,r* seslerinin' tu'sip qalg'anli'g'i'n ko'rip wo'tkenimizdey romanda basqa dawi'ssi'z seslerdin' tu'sip qali'w jag'dayi'n ushi'ratpadi'q.

Demek, eliziya qubi'li'si'na ushi'rag'anda ko'binese sonor dawi'ssi'z seslerinin' tu'sip qali'wi'na qarap, bul qubi'li'sti'n' sonor seslerge toli'q baylani'sli' yekenligin an'lawg'a boladi'. Tu'rkiy tillerde, soni'n' ishinde qaraqalpaq tilindegi sonor *l,r,y,n* sesleri turaqsi'z dawi'ssi'zlar qatari'na jatadi'.

Sonli'qtan da bul daw'i'ssi'z seslerdin' tu'sip kali'w jag'dayi' ko'birek ushi'rasa kerek.

2.2.5. Geminaciya qubi'li'si'

Tu'bir so'zdin' quri'li'si'nda daw'i'ssi'z sestin' qosarlani'p keliwi geminaciya qubi'li'si' dep ataladi'. Geminaciya qubi'li'si' ko'binese daw'i'ssi'z *k,t,p,sh,s,q,l* fonemalari'nda ushi'rasadi'. A'sirese, Sh.Seytovti'n' «Xalqabad» romani'nda bul qubi'li's derlik ko'p ushi'rasadi'. Mi'sali': A'yywang'a qarata qazan-jay, bala-shag'ani'n' jayi', qonaq jay usag'an bir neshshe qapi' ashi'ladi' (5-bet). Isenbewge haqqi'n' joq, - bul Fedotovti'n' so'zi, - Moskva jaqlarda tu'tinsiz sham jana basladi', -dep yedi... (23-bet). Appi'rmay bala, «wo'lermennin' ko'zi jaman» degen bu jurt sa'a' du'nya ji'ynawdan basqa talapti' qoyg'an ba deymen, a'stoos biz baydi' saplasti'rami'z dep ju'rsek, tag'i' ko'beyip ketkenine qara (19-bet). Bizin' jasi'mi'z yelliden wo'tip, alpi'sqa arqa su'yedi, mi'n' aytqan menen yendi kerik ketsek ketemizdag'i', alg'a basi'wi'mi'z mu'shkil (44-bet).

-Haqqi'y-qaat! – dep sozdi' iyegin Sayi'mbet.

- Qara bassi'n'i'zg'a bolg'i'rlar, ne boli'p qaldi'-i' ayto'sin'! ... (59-bet).

-U'hh – dep suwi'q demin aldi' jigiti.

Bul mi'sallardagi' u'nsiz jabi'si'n'qi' q sesi, u'nsiz, juwi'si'n'qi' s sesi, u'nsiz, juwi'si'n'qi', ko'mekey h seslerinin' qarapayi'm so'ylew tilinde qosarlani'p keliwi arqali' woy-pikir so'ylewshinin' tilinen emocional formada beriledi.

Sonday-aq qaraqalpaq tilindegi *yeki, jeti, tog'i'z, woti'z, yeliw* sanli'qlari'nda ko'birek geminat daw'i'ssi'zlardi'n' payda boli'wi' ushi'rasadi'. Mi'sali',

Qa'llibek, Qaraqum yekki inisi (A'jiniyaz).

Woti'z jeti, woti'z sa'kkiz (Berdaq).

Keldi yendi woti'z toqqi'z,

Xanni'n' toqqi'z xani'mi' («Yedige»).

Senin' bahan' yekki (Sh.Seytov).

Yekkisi kem yellige kelip, qaytti' i'g'wali'm menin' (A'jiniyaz).

Bularda k, q, l sesleri geminat daw'i'ssi'z boli'p tur. A.Bekbergenov wolardag'i' bunday wo'zgerislerdi yeski wo'zbek, ha'zirgi wo'zbek ha'm tu'rkmen tillerinin' ta'siri si'pati'nda ko'rsetedi.¹ Soni'n' menen bunday wo'zgerisler arqali' A.M.Sherbakti'n' duri's ko'rsetkenindey, so'zdi ayti'wdi'n' intensivligi payda bolg'an.²

Uluwma, juwmaqlasti'ri'p aytqanda, geminaciya qubi'li'si' qaraqalpaq tilinde woy-pikirdi ku'shli emocional ta'sirge iye yetip beriw ushi'n, qarapayi'm so'ylew tiline ta'n qubi'li's si'pati'nda qollani'ladi'.

¹ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. –Нөкис: Қарақалпақстан.1976.Б.29.

² Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. С.104.

III bap. So'z dizbegi ha'm ga'plerdegi orfoepiyali'q qa'delerdin' saqlani'wi'

3.1. So'z dizbeklerindegi orfoepiyali'q qa'delerdin' saqlani'wi'

So'z dizbeginin' komponentlerinin' shegarasi'nda turg'an sesler wo'z ara u'nlesip keledi. Ani'g'i'raq aytqanda, so'z dizbeginin' birinshi si'n'ari' u'nli, sonor yamasa dawi'sli'g'a tamamlansa, yekinshi si'n'ari'ni'n' basi'nda kelgen u'nsiz (q/k) fonemasi' sa'ykes u'nli (g'/g) fonemasi'na aylani'p ayti'ladi'. Mi'sali': *ala qanat (alag'anat), mal qora (malg'ora), qara qag'az (qarag'ag'az), suliw qi'z (suli'wg'i'z), tan' qaldi' (tan'g'aladi'), kitabi'm qayda (kitabi'mg'ayda)* ha'm t.b. Bunday so'z dizbeklerindegi so'zlerdin' a'dettegi seslik quri'li'si' toli'q saqlani'p, bo'lek jazi'ladi'.

Joqari'da keltirilgen mi'sallardan ko'ringenindey ilgerili ta'sir dawi's shi'mi'ldi'g'i'ni'n' qatnasi'na baylani'sli' boladi'. Dawi's shi'mi'ldi'g'i' qatnaspaytug'i'n sesler (u'nsizler) u'nsiz dawi'ssi'zlar menen, dawi's shi'mi'ldi'g'i'ni'n' qatnasi'wi' arqali' jasalatug'i'n sesler (dawi'sli', sonor, u'nli dawi'ssi'zlar) dawi'sli', sonor yamasa u'nli dawi'ssi'zlar menen tirkesip kelip, wolar wo'z ara u'nlesedi.

Qospa so'zlerdin' ha'm so'z dizbeklerinin' si'n'arlari'ni'n' shegarasi'ndag'i' dawi'ssi'z sesler wo'z ara to'mendegidey halatlarda u'nlesip, ilgerili ta'sirge ushi'rap ayti'ladi':

1. Qospa so'zdin' yamasa so'z dizbeginin' birinshi shi'n'ari' dawi'sli' seske pitse, yekinshi si'n'ari'ni'n' basi'nda kelgen u'nsiz q/k fonemasi' sa'ykes u'nli g'/g fonemasi'na aylani'p ayti'ladi': *qara qashar (qarag'ashar), shubar qawi'n (shubarg'awi'n), ala kel (alagel), taza qala (tazag'ala), go'ne qala (go'neg'ala), qala ku'ni (qalagu'ni), keshe keldi (keshegeldi), sali' qaraz (sali'g'araz), aqpa qulaq (aqpag'ulaq), qati'qulaq (qati'g'ulaq), ko'rse qi'zar (ko'rseg'i'zar)* ha'm t.b. Mi'sali':

Bul *jan'a ku'n* «Nawri'z» dep atali'p,

Miyrin-sha'paatti'n' nuri' tutani'p,
A'tko'nshekler buldi'ri'qqa pa't ali'p,
Aqsham *ayqulashti'n'* maydani' keldi (İ.Yusupov).

2. So'z dizbeginin' birinshi si'nari' sonor dawi'ssi'zg'a pitse yekinshi si'n'ari'ni'n' basi'ndag'i' u'nsiz *q/k* fonemalari' *g'/g* u'nli fonemalari'na aylani'p ayti'ladi'. Mi'sali': *aqi'l qosi'w, jol qoymaw, dasmal qabaq, suw qabaq, qolqap, shubar qawi'n, tan' qaldi'* ha'm t.b. Mi'sali': «Qosi'q du'nyani' gezip ju'rip, *bir ku'ni* Si'rda'ryani'n' arg'i' jag'i'ndag'i' qaraqalpaqlardi'n' u'yine qonaq boli'pti', - dep jazg'an yedi qazaqti'n' ulli' ali'mi' Shoqan Wa'liyxanov wo'zinin' 1904-j'i'li' Peterburgta shi'qqan miynetinde (İ.Yusupov).

Ha'r kimnin' bar a'zzi jeri wo'zinshe,
Shortani'mday an'qi'ldaqlaw xali'qpan (İ.Yusupov).

3. So'zi dizbeginin' birinshi si'n'ari' u'nli dawi'ssi'zg'a pitse, yekinshi si'n'ari'ni'n' da'slepki u'nsiz *q/k* sesleri u'nli *g',g* u'nli fonemalari'na aylani'p ayti'ladi'. Mi'sali': *gu'z qawi'n, (gu'zg'awi'n), jaz keldi (jazgeldi), taz kebine tu'siw (tazgebine tu'siw), ko'z qorqaq (ko'zg'orqaq), ju'z qapshi'q (ju'zg'apshi'q)* ha'm t.b.

Qorqi'w, qayg'i', g'arg'i's *ko'z qarasi'nda*.
Qulag'i'mdi' teser zarli' sanalar (İ.Yusupov).
Yel qi'di'rg'an sayi'l wo'ter.
İz qaldi'ri'p shayi'r wo'ter (İ.Yusupov).

Qaraqalpaq tilinin' arqa dialektinde *q,k* fonemali'r so'z basi'nda u'nli *g',g'* fonemlari' menen almasi'p ayti'latug'i'n halatlar ju'da' ko'p ushi'rasadi'. Mi'sali': *ko'pir-go'pir, quli'p-g'uli'p* ha'l q t.b. Demek *q,k* u'nsiz dawi'ssi'zlari' u'nli *g',g* seslerine aylani'p ayti'li'wi' tek tu'bir menen qosi'mta, yamasa so'z dizbeklerinin' si'n'arlari'ni'n' arasi'nda g'ana yemes, jeke so'zlerde de bayqaladi'. Bul fonetikali'q jaqtan, *q/k* sesleri, *g'/g* u'nli dawi'ssi'zlari'ni'n' u'nsiz variantlari' yekenligin an'latadi'. Bunday juwmaq shi'g'ari'wi'mi'zdi'n' sebebi, *q,k* sesleri qon'si'las dawi'sli', sonor, u'nli

dawi'ssi'zlardi'n' ta'siri menen u'nli *g',g* seslerine aylani'wi' mu'mkin, lekin *g'/g* sesleri u'nsiz *q,k* seslerine aylani'p ayti'lmaydi'.

4. Qospa so'zlerdin' yamasa so'z dizbeklerinin' aldi'n'g'i' so'zi u'nsiz dawi'ssi'z seske tamamlani'p, yekinshi si'n'ari' u'nli dawi'ssi'zdan baslansa aldi'n'g'i' so'zdin' son'i'ndag'i' u'nsiz sestin' ta'siri menen keyingi so'zdin' basi'ndag'i' u'nli dawi'ssi'z sesi ayti'li'wda u'nsizge aylanadi'. Mi'sali': *ali'p bar (ali'ppar), toq bala (toqpala), jap bar (jappar), ta'p berdi (ta'pperdi), ko'p bilgen (ko'ppilgen), bali'q bazar (bali'qpazar)* ha'm t.b.

Biraq, *ayti'p ber* sen, mag'an a'kel sen

Jan'a adamlar aytqan jan'a namani'! (I.Yusupov).

Sunday-aq, geypara sesler jasali'w worni' boyi'nsha da ilgerili ta'sirge ushi'raydi'.

Birikken qospa so'zlerdin' si'n'arlari'ni'n' arasi'ndag'i' ilgerili ta'sirdin' mi'naday wo'zgeshelik belgileri bar.

1. Birikken so'zdin' birinshi si'nari' u'nsiz dawi'ssi'z seske pitse, yekinshi si'nari' *b* sesinen baslansa, ayti'li'wda birinshi so'zdin' son'i'ndag'i' u'nsiz sestin' ta'sirinen yekinshi so'zdin' basi'ndag'i' u'nli *b* sesi u'nsiz *p* sesine aylani'p yesitiledi: *Yusipbek (Yusippep), Ken'esbay (Ken'espay), Ayapbergen (Ayappergeren), To'lepbergen (To'leppergeren), iytbali'q (iytpali'q)* ha'm t.b.

2. Birikken so'zdin' birinshi si'nari' u'nli yamasa sonor dawi'ssi'z seske tamamlani'p, yekinshi si'nari' u'nsiz sestin' baslanatug'i'n bolsa, yekinshi si'nari'ni'n' basi'ndag'i' u'nsiz dawi'ssi'z ses u'nlig'e aylani'p yesitiledi. Mi'sali': *Jiyenqul (Jiyeng'ul), bizquyri'q (bizg'uyri'q), ko'zqaras (ko'zg'aras), awi'zqabaq (awi'zg'abaq)* ha'm t.b.

Joqari'dag'i' u'nleslik qospa so'zlerdin' ha'm so'z dizbegindegi so'zlerdin' shegaralas sesleri wortasi'nda ilgerili ta'sir na'tiyjesi bolsa, yendi so'z dizbekleri ha'm ga'plerdin' keyinli ta'sir boyi'nsha u'nleslip ayti'lin ko'rip shi'g'ami'z. Ma'selen, *aq at, ko'p waqi't, ko'p na'rse, aq ayaq, ko'p adam, ko'p jer, ko'k japi'raq si'yaqli'* so'z dizbekleri awi'zsha so'ylewde *ag' at, ko'b waqi't, ko'b na'rse, ko'b adam, ko'b jer, ko'g japi'raq* boli'p, aldi'n'g'i'

so'zdin' aqi'ri'ndag'i' u'nsiz (q/k), (p) son'g'i' so'zdin' basi'ndag'i' seslerdin' ta'sirinen sa'ykes u'nli (g'/g), (b) fonemalari'na aylani'p, wori'n almasadi'. Al shek ha'm ara so'zlerinen qa'liplesken *shegara* so'zinde u'nsiz k ren'ki u'nli g ren'ki menen almasadi' ha'm solay jazi'ladi'. Biraq *sarp yetildi, gu'rp yetti, sharp yetti, qi'rq adam, bo'rk aldi', dan'q a'keldi* si'yaqli' so'z dizbeklerinde q, x, p sesleri u'nli'larga aylani'p *sarb yetildi, gu'rb yetti, qi'rg' adam* t.b. tu'rinde ayti'lmaydi'.

Qospa so'zler ha'm so'z dizbeklerinin' shegarasi'ndag'i' sesler to'mendegi jag'daylarda keyinli ta'sirge ushi'raydi':

1. Dizbeklesip yamasa qatar kelgen yeki so'zdin' birinshi si'n'ari' q yamasa k u'nsiz seslerinin' birine tamamlani'p, woni'n' yekinshi si'n'ari' dawi'sli' seston baslansa, u'nsiz q,k sesleri u'nli g',g seslerine aylani'p yesitiledi. Mi'sali': *aq at, aq ayaq* ha'm t.b.

Aqmaq aytar, aqi'l ti'n'lar,

Zeyin menen ile-ile (I.Yusupov).

Ku'nshi'g'ari'n' *Tag'jap*, bati'si'n' Arshan,

Aq alti'n ma'kani' qay jerge barsan'.

Ju'z jap, mi'n' salmadan hag'lap ag'arsan',

Sonda da tarti'lmas suwi'n', Kegeyli (I.Yusupov).

Qushaq ashar qansha qurbi'-qurdasi'n',

Ha'm yoshli' qosi'qlar jazdi'rar mag'an.

Jatqan bir ken' du'nya bul ata ma'kan,

Tek ma'zi tari'lg'an adam peyili. (I.Yusupov).

2. Qospa so'zlerde ha'm so'z dizbeklerinde da'slepki so'z u'nli z sesine tamalani'p, keyingi so'z u'nsiz s sesinen baslansa, z sesi s sesine aylani'p ayti'ladi'. Mi'sali': *ko'z sal, tez soq, ju'z som* si'yaqli' so'z dizbekleri *ko's sal, tes soq, ju's som* tu'rinde so'zdin' basi'ndag'i' u'nsiz s sesinin' ta'siri menen aldi'n'g'i' so'zdin' aqi'ri'ndag'i' u'nli z sesi u'nsiz s g'a aylani'p ayti'ladi'. Jazi'wda bular yesapqa ali'nbaydi'.

Dem shegip tursa da aybi'nbay bari'p,

Ten'siz ma'rtlik isledin'iz *siz sonda* (İ.Yusupov).

Ku'shigennen bu'rkit bolmas,

Ten'iz suwi'n si'rqi'p bolmas,

Jarti'wli' ju'n qi'rqi'p bolmas,

Ala qoydi' bo'le - bo'le (İ.Yusupov).

Bir g'arri' u'sh yeshki menen awara,

Ali'stan *awi'z suw* tasi'r hayallar (İ.Yusupov).

3. Qospa so'zlerde ha'm so'z dizbeklerinde da'slepki so'z z sesine tamalani'p, son'g'i' si'n'ari' u'nsiz *sh* sesinen baslansa, z sesi *sh* sesine aylani'p ayti'ladi'. Mi'sali': *ju'z sho'rek, tez shi'q, woti'z shelek, so'z sheberi, so'z shaqaplari'* si'yaqli' so'z dizbekleri *ju'sh sho'rek, tesh shi'q, woti'sh shelek, so'sh sheberi, co'sh shaqaplari'* tu'rinde so'zdin' basi'ndag'i' u'nsiz s sesinin' ta'siri menen aldi'n'g'i' so'zdin' aqi'ri'ndag'i' u'nli z sesi u'nsiz s g'a aylani'p ayti'ladi'. Jazi'wda bular yesapqa ali'nbaydi'. Mi'sali':

«Alti'n ko'rse perishte de

Joldan shi'g'ar» degen so'z bar.

Yen'bek penen yerispegen

Arti'q du'nya *ko'z shi'g'arar...* (İ.Yusupov).

4. So'z dizbeginin' yamasa qospa so'zdin' birinshi komponenti z sesine tamamlansa ha'm yekinshi komponenti *j* sesinen baslansa, u'nli bir tosqi'nli'qli' z sesi, u'nli yeki tosqi'nli'qli' *j* sesine aylani'p ayti'ladi'. Bul jerde z, *j* sesleri jasali'w worni' yamasa dawi's penen shawqi'mni'n' qatnasi'na qaray yemes, al jasali'w usi'li' boyi'nsha u'nlesip kelgen. Sebebi, z ha'm *j* sesleri yekewi de jasali'w worni' jag'i'nan til aldi' (z- dorsal, *j*-kakuminal), dawi's penen shawqi'mni'n' qatnasi'na qaray u'nli dawi'ssi'zlar. Mi'sali': *boz jer (bojjer), biz japi'raq (bijjapi'raq), so'z joq (so'jjoq), muzjarg'i'sh (mujjarg'i'sh), tez jet (tejjet)* ha'm t.b.

5. Ayi'ri'm jag'daylarda qospa so'z ha'm so'z dizbekleri shegarasi'nda u'nli z ha'm u'nsiz *t* sesleri qatar kelip qalg'anda z sesi s sesine aylanadi'. Mi'sali'. *woti'z to'rt, woti'z tog'i'z, woti'z tabaq, xalqi'mi'z tariyxi'* ha'm t.b.

Woti'z jeti, woti'z sa'kkiz,

Keldi yendi woti'z toqqi'z (Berdaq).

Biraq *z t* sesleri qatar kelgende ha'mme waqta *z sesi s* sesine aylana bermeydi. Ma'selen,

«*Duz tati'p ket!*» degendi de

Tegin aytqan dep bolmaydi'.

So'ylegende so'zin'nin'-de

Duzi' bolsa shep bolmaydi'... (İ.Yusupov).

Demek, so'z dizbeklerinin' aqi'ri'nda kelgen *z sesi s* sesine aylani'w ushi'n aldi'n'g'i' seslerdin' de ta'siri boladi'. Aldi'n'g'i' mi'salda woti'z toqqi'z degen dizbekte, bir buwi'nni'n' ishinde *z* sesinin' aldi'nda u'nsiz *t* ha'm qi'si'q, yeziwlik *i'* sesleri kelgen. Al, keyingi mi'saldag'i' *duz tati'p ket* so'z dizbeginde bolsa *z* ha'm *t* sesleri qatar kelgeni menen, *duz* so'zinde *z* sesinen aldi'n u'nli *d* ha'm qi'si'q, yerinlik *u* sesleri kelgen.

So'z dizbekleri ha'm qospa so'zlerdin' birinshi si'n'ari' u'nsiz *s* sesine tamalani'p, yekinshi si'n'ari' u'nsiz *sh* sesinen baslansa, *s sesi sh* sesine aylani'p ayti'ladi'. Bul jag'dayda da wolar jasali'w jasali'w usi'li' boyi'nsha u'nlesedi. Mi'sali': *dawi's shi'g'ari'w, dawi's shi'mi'ldi'g'i', turmi's shi'nli'g'i', jumi's sharayati', bati's shegara, bas shayqaw, jas shayi'rlar, quri'li's sho'lkemleri, bas shi'paker* so'z dizbekleri *dawi'sh shi'g'ari'w, dawi'sh shi'mi'ldi'g'i', turmi'sh shi'nli'g'i', jumi'sh sharayati', bati'sh shegara, bash shayqaw, jash shayi'rlar, quri'li'sh sho'lkemleri, bash shi'paker* ha'm t.b. boli'p ayti'ladi'. Mi'sali':

«Men senin' bir *jas shi'bi'g'i'n'*, jasaw joq sensiz»

Dep bezildep suw boyi'nda juwi'rdi' si'rnay (İ.Yusupov).

Qaratawda g'asi'rлатi'p *tas shaynap*,

Tashawi'zda tu'rkmén yelin shad yeter (İ.Yusupov).

Gu'mis shabaqlari'n du'rletip aydap,

Ko'k ten'izge keler yedi masayrap... (İ.Yusupov).

6. So'z dizbeklerinin' birinshi si'n'ari' *n* sesine tamalani'p, yekinshi so'z *g*' sesinen baslansa *n* sesi *n*' sesine aylanadi'. Mi'sali':

Qaytqan g'azday g'an'qi'ldag'an u'nin'e

Shadli'q quyg'an jan'a zaman du'nyasi'

(I.Yusupov).

Xali'qti'n' alti'n g'aziynesin qolg'a ali'p,

G'arri' ji'raw qi'ya sho'lde tolg'ani'p, ... (I.Yusupov)

Almastayi'n qi'l qawasi'z yegelmey,

Misli qatarlasi'p ushqan g'az barar (I.Yusupov).

Lekin g'api'l bende asqi'nlap ketti,

Ko'binde insap joq bazi'nda bardy'.

Du'nya dep, adamzat bir-birin qi'rg'an,

Shaytan g'ulg'ulasi' haq joldan urg'an (I.Yusupov).

7. So'z dizbegindegi birinshi so'z *n* sesine tamalani'p, yekinshi so'z *b* sesinen baslansa *n* sesi *m* sesine aylani'p ayti'ladi'. Mi'sali': *wo'tken ma'ha'l, alti'n miyras, million manat, tuwg'an ma'kan* ha'm t.b.

Tayi'n maqtap, ati'n minsen' - si'namas,

Men bul xali'qti'n' minezine qani'qpan (I.Yusupov).

Wol qori'qpaydi' bazar degen ba'leden.

Bir jarq yetse, million manat to'legen (I.Yusupov).

Wa, alti'n da'ryali'q, tuwg'an ma'kani'm!

Zaman korablleri asi'g'ar sag'an (I.Yusupov).

Ata-babami'zdi'n' alti'n miyrasi' (I.Yusupov).

Prof. M.Qudaybergenov wo'z miynetinde janli' so'ylew tilinde morfemalar birigiwinde *s* dawi'ssi'zi'ni'n' *sh*, *n* dawi'ssi'zi'ni'n' *m*, *n* dawi'ssi'zi'ni'n' *l*, *z* dawi'ssi'zi'ni'n' *sh* dawi'ssi'zlari' menen almasi'wi'n distribuciyag'a baylani'sli' boladi' dep ko'rsetedi. Sebebi, qaraqalpaq tilinde *s* menen *sh*, *n* menen *b*, *n* menen *l*, *z* menen *sh* dawi'ssi'zlari' qabatlasi'p jumsalmaydi'. So'z dizbekleri menen qospa so'zlerde de keyinli ta'sirge baylani'sli' wolardi'n'

ko'rinishlerin toli'q ani'qlawg'a boladi'. Ma'selen, *ko'p adam - ko'badam, shek ara – shegara* ha'm t.b¹

¹ Қудайбергенов М. Қарақалпақ тилинің морфонологиясы. Ташкент, 2006, 69-бет.

3.2. Ga'plerdegı orfoepiyalı'q qa'delerdin' saqlanı'wi'

So'ylew procesinde ayti'layi'n degen woyg'a baylani'sli' bolg'an ga'p ag'zalari'ni'n' birewi yaki bir neshesi tu'sirilip qaldi'ri'ladi'. Biraq ga'ptin' sol tu'sirilip qaldi'ri'lg'an bo'lekleri ti'n'lawshi'g'a da, so'ylewshige de belgili boli'p turadi'. Bular toli'q yemes ga'pler dep ataladi'.

Wo'zinin' du'zilisi, kommunikativlik xi'zmeti, qollani'li'wi' jag'i'nan basqa sintaksislik kategoriyalardan ayi'ri'li'p turatug'i'n jay ga'plerdin' bir tu'ri-toli'q yemes ga'pler. Haqi'yqati'nda da toli'q yemes ga'plerde toli'q ga'plerdegidey a'dettegi za'ru'rli grammatikali'q struktura saqlanbaydi'.

Qaraqalpaq tilindegi toli'q yemes ga'pler, ko'binese monologli'q ha'm dialogli'q xarakterdegı ga'plerde, sonday-aq, qospa ga'plerdin' qurami'nda ushi'rasadi'.

Monologli'q xarakterge iye bolg'an toli'q yemes ga'pler ko'rkem a'debiy ha'm dramali'q shi'g'armalarda, xali'q naqi'l-maqallari'nda, awi'zeki a'debiyat u'lgilerinde, da'stanlarda, yerteklerde, ku'ndelikli baspa so'z betlerinde, gazeta-jurnallarda ken'nen qollani'ladi'.

Toli'q yemes ga'plerdin' geybir tu'rlerinde berilmey qalg'an yamasa tu'sirilip qaldi'ri'lg'an ga'p ag'zalari' uli'wma kontekst arqali' belgili boladi'. Toli'q yemes ga'plerde, ko'binese to'mendegi ga'p ag'zalari' jasi'ri'ni'p qollani'ladi':

1. Baslawi'sh ag'za tu'sirilip qollani'ladi'. Toli'q yemes ga'plerde baslawi'sh ag'zani'n' tu'sirilip qaldi'ri'li'wi' tilimizde bir qansha ko'p ushi'rasadi'. Mi'sali': Sara shaqqanli'q penen ju'rdi. Shelegin suwi' menen u'yine ali'p bardı'. Kiyindi. (J.Aymurzaev)

2. Bayanlawi'sh ag'za tu'siriledi. Mi'sali': Men ushi'n qi'yi'n na'rse qalmadı'. Qumardi'n' hali'nan basqasi'ni'n' ba'ri ap-an'sat boli'p ketti. Jumi's ta ba'ri, ba'ri. (Y.Wo'tepbergenov)

Bul ga'pte «ap-an'sat boli'p ketti» degen bayanlawi'sh ag'za tu'sirilip qaldi'ri'lg'an. Bayanlawi'shti' tiyisli worni'na qoyi'p ayti'wdi'n' sol turi'si'nda hesh qanday za'ru'rliqi joq. Wo'ytkeni wol bayanlawi'sh ag'zasi'z da bul qi'sqa ha'm i'qsham tu'rde berilgen ga'plerge toli'q tu'siniwge boladi'.

3. Toli'qlawi'sh tu'siriledi. Toli'q yemes ga'plerdegi toli'qlawi'shti'n' tu'sirilip qaldi'ri'li'wi' da tilimizde bir qansha wo'nimli qollani'ladi'. Mi'sali': Seni atasi'ni'n' u'yine keteyin dep ati'r degen xabar tarqali'pti'. Mag'an atasti'rajaq (K.Sultanov).

4. İyelik sepligindegi so'zlerden bolg'an ani'qlawi'sh ag'za ko'binese tu'sirilip qollani'ladi'. Mi'sali': Yesiginin' aldi'ndag'i' tereklerdin' ishinde u'lken bir tu'p aq tal bar yedi. Wol si'rttan qarag'anda qasi'ndag'i' tallardi'n' anasi'nday boli'p ko'zge shali'natug'i'n yedi. Shaqalari' uzi'n. (J.Seytnazarov).

5. Pi'si'qlawi'sh tu'sirilip qollani'ladi'. Mi'sali': Eki ku'nge deyin ustazdi'n' kewilsiz kelbeti ko'z aldi'nan ketpey azap shekti, bir neshe ret ko'ksarayg'a bari'wg'a woqtaldi', lekin ju'reksine almadi'. (O.Yaqubov)

Juwmaq

A'debiy tilden ti'sqari' janli' so'ylew tilin, woni'n' qarapayi'm xali'q tiline ta'n seslik qubi'li'slari'n izertlew yen' a'hmiyetli mashqalalardi'n' biri.

Qaysi' xali'qti'n' milliy tilin ali'p qarag'anda da woni'n' bir neshe ji'llar dawami'nda qa'liplesken orfografiyali'q ha'm orfoepiyali'q qa'deleri bar yekenligin ko'riwge boladi'. Sonli'qtan ku'ndelikli jazi'w ta'jiriybemizde anaw yaki mi'naw so'zdi orfografiyali'q qa'de boyi'nsha jazi'p, orfoepiyali'q norma boyi'nsha ayta beremiz.

Geyde tilimizde birinshi so'zdin' aqi'rg'i' dawi'sli'si' menen keyingi so'zdin' basi'nda qollani'latug'i'n sesleri wortasi'nda u'nlesiw bar yekenligin an'laymi'z: *ala g'ashar, ko'z g'aras, wol gim, beri gel* ha'm t.b. so'z dizbeklerinin' da'slepki si'n'arlari' dawi'sli', sonor yamasa u'nli sesler boli'wi'na baylani'sli' wolardi'n' son'g'i' si'narlari' u'nli dawi'ssi'zlardan baslang'anli'g'i'n ko'remiz.

Degen menen atalg'an so'zlerdin' orfografiyali'q normag'a sa'ykes yag'ni'y *ala qashar, ko'z qaras, wol kim, beri kel* dep jaza beremiz.

Qaraqalpaq tilinin' fonetikali'q ni'zamlari'nda mi'naday jag'dayg'a da di'qqat awdari'w kerek: yeger de tan'lay u'nlesligin payda yetiwde tildegi ha'mme dawi'sli'lar qatnasa alsa, yerin u'nlesligi bug'an qarag'anda belgili da'rejede wo'zgeshelenedi. Usi'lay yetip yerin u'nlesliginde tek g'ana **i',i,e** qi'si'q dawi'sli'lari' u'nlesip keliwi mu'mkin. Bul qubi'li's mi'naday taqi'lette iske asi'ri'ladi': a'dette, so'zdin' birinshi buwi'ni'ndag'i' yerinlik dawi'sli'lar wo'zinen keyin yekinshi buwi'nda qollani'latug'i'n yeziwlik dawi'sli'larg'a ku'shli ta'sir yetip wolardi' yerinlik dawi'sli'larg'a aynaldi'radi'. Ma'selen, *tuli'm-tulum, zuli'm-zulum, tu'ski-tu'sku', ku'lki-ku'lku', tu'lki-tu'lku'*. Keltirilgen so'zlerdin' da'slepki yekewi juwan buwi'nli' (*tulum, zulum*) al qalg'anlari' jin'ishke buwi'nli' so'zler.

Jumi'sti' jazi'w bari'si'nda biz usi' taqi'lettegi jag'daylar menen qatar, basqa da bir qansha ni'zamli'li'qlardi' ani'qladi'q. Wolar mi'nalar:

1. Yeger de so'zdin' birinshi buwi'ni'nda juwan yerinlik wo ha'm **u** dawi'sli' sesleri kelgen jag'dayda yekinshi buwi'ndag'i' **i'** yeziwlik dawi'sli' yerinlik-**u**-dawi'sli'si'na wo'zgeredi: *quli'p-qulup, tuli'p-tulup, wori'n-worun, woti'n-wotun, tuli'm-tulum*.

2. So'zdin' birinshi buwi'ni'nda joqari'dag'i' yerinlik dawi'sli' seslerdin' jin'ishke si'n'arlari' bolg'an yerinlik - **o'**, **u'** dawi'sli'lari' kelse yekinshi buwi'ndag'i' yeziwlik **ye, i** sesleri wo'z gezeginde – **u',o'** dawi'sli'lari'na aylanadi': *gewgim-gewgu'm, gu'jim-gu'ju'm, gu'mbez-gu'mbo'z, gu'mis-gu'mu's, gu'rtik-gu'rtu'k, gu'res-gu'ro's* t.b.

3. Yeger de yekinshi ja'ne wonnan son'g'i' buwi'nlarda –**w** yerinlik dawi'ssi'z sesi qollani'lsa, wol wo'zinen buri'n kelgen yeziwlik **i'**, **i** qosarli' seslerin **u, u'** yerinlik dawi'sli'lari'na wo'zgerge aladi': *bari'w-baruw, keliw-kelu'w, ju'riw-ju'ru'w*.

4. **I',i,e** yeziwlik dawi'sli'lari' –**w** dawi'ssi'zi'nan keyin qollani'lg'an jag'dayda wo'zinen buri'n kelgen dawi'sli' ses yerinlik yaki yeziwlik boli'wi'na qaramay-aq yerinlik **u, u', o'** dawi'sli'lari'ni'n' xi'zmetin atqaradi': Ma'selen, *qawi'n-qawun, buwi'n-buwun, sa'wir-sa'wu'r, ta'wir-ta'wu'r, su'ymen-su'ymo'n, tu'yme-tu'ymo'* t.b.

5. Geyde qatar qollani'lg'an yekinshi so'zdin' birinshi si'n'ari'ni'n' aqi'ri' q, k, p, n dawi'ssi'zlari'na tamamlansa, wolar wo'zlerine sa'ykes g, g', b, m seslerine aylani'p ayti'li'wi' mu'mkin. Ko'pshilik jag'daylarda bul qubi'li's yekinshi si'n'ar aldi'ndag'i' seslerdin' u'nli yaki yerinlik ses boli'p keliwine baylani'sli' yekenligin ko'remiz: *ko'g at, ag' jelqom, ko'b ag'ash, hag' jol, qazam menen, diyxam menen*. Al, orfografiyalı'q qa'deler tiykari'nda jazg'anda

bul ati'lg'anlar yesapqa ali'nbay *ko'k at, aq jelqom, ko'p ag'ash, haq jol, qazan menen, diyxan menen* tu'rinde boli'p keledi.

6. A'dette til aldi' – N dawi'ssi'zi'na ayaqlang'an so'zge – b yerinlik dawi'ssi'zi'nan baslang'an qosi'mta jalg'ansa, **n** sesi **m** sesine wo'zgerip ayti'ladi'. Ma'selen, *U'senbay-U'sembay, so'nbew-so'mbo'w, nanbay-nambay, isenbew-isembew, sheshinbew-sheshimbew, tu'sinbew-tu'simbew* t.b. Keltirilgen so'zlerdi orfografiyali'q qa'deler boyi'nsha jazg'anda – **n** sesi saqlanadi'.

7. Yeger de so'zdin' aqi'ri' – **n** sesine tamamlansa ja'ne wog'an – **l** dawi'ssi'zi'nan baslang'an qosi'mta qosi'lg'an jag'dayda – **n** dawi'ssi'zi' – **l** g'a aylanadi': *Amanli'q-amalli'q, yesenlik-yesellik, sanli'q-salli'q, senlik-sellik, menlik-mellik, wonli'q-wolli'q*, t.b.

8. Til aldi' – **n** dawi'ssi'zi'na tamamlang'an anaw yaki mi'naw so'zlerge **k,g'** dawi'ssi'zlari'nan yaki til arti' – **g** sesi birinshi wori'nda keletug'i'n qosi'mta qosi'lsa, bunday jag'dayda – **n** kishkene tillik – **n'** sesine wo'zgeredi: *so'ngen-so'n'gen, ko'ngen-ko'n'gen, tenge- ten'ge, tong'a- ton'g'a, yengen-yen'gen* t.b. keltirilgen so'zlerde orfografiyali'q jaqtan – **n** saqlanadi'.

9. A'dette bir yamasa bir neshe buwi'nli' so'zlerdin' aqi'ri' **s,z** dawi'ssi'zlari'na tamamlang'an so'zge – **sh** sesinen baslang'an qosi'mta jalg'ansa **s,z** sesleri –**sh** g'a wo'zgerip yesitiledi. Ma'selen: *qusshi'-qushshi', gu'resshen'-gu'reshshen', isshen'-ishshen', russha-rushsha, franzuzsha-franzushsha, izshil-ishshil, da'rwazshi'-da'rwashshi'* t.b. So'zlerdin' orfografiyasi'nda **S,Z** ha'ripleri wo'z qa'lpinde jazi'la beredi.

10. a) Geyde qospa so'zler menen so'z dizbeklerinin' keyingi so'zinin' basi'nda **k, g, q, g'** dawi'ssi'zlari' kelgende aldi'n'g'i' so'zdin' son'i'ndag'i' – **n** dawi'ssi'zi' – **n'** g'a wo'zgeredi: *Jan qalta – jan'g'alta, jan qon'si' – jan'g'on'si', sen kel – sen'gel, ku'n ko'zi – ku'n' go'zi, won gilem – won' gilem,*

won gu'lshe – won' g'u'lshe, won g'az – won' g'az, won' g'arg'a – won' g'arg'a t.b.

b) sonday-aq so'zdin' basi'nda – b dawi'ssi'zi' qollani'lsa, aldi'n'g'i' so'zdin' son'i'ndag'i' – n sesi – m sesine aylanadi': *Gu'lman biy- Gu'lmam biy, jan baw – jam baw, jan beriw – jam beru'w t.b.*

v) yeger de keyingi so'zdin' basi'nda – j dawi'ssi'zi' qollani'lsa, woni'n' aldi'nda kelgen so'zdin' keyinidegi – s dawi'ssi'zi' – sh g'a, - z sesi – j g'a wo'zgeredi: *tas jay- tash jay, tas jol – tash jol, bes ju'z – besh shu'z, ko'z jumdi' - ko'j jumdi', so'z joq - so'j joq t.b.*

g) keyingi so'zdin' basi'nda – sh dawi'ssi'zi' bolsa woni'n' aldi'ndag'i' so'zdin' son'i'ndag'i' – z dawi'ssi'zi' – sh g'a aylanadi', al orfografiyada bul qubi'li'slar itibarg'a ali'nbaydi': *az shi'g'i'n – ash shi'g'i'n, woti'z shabaq – woti'shshabaq t.b.*

11. Geyde so'zdin' birinshi worni'ndag'i' dawi'ssi'z sestin' aldi'na wolardi'n' juwan yaki jin'ishke ayti'li'wlari'na qaray – i, i qosi'li'p ayti'li'wi' mu'mkin. Ma'selen, *i'raguw, i'radiyo, i'razi', i'rayon, i'ras, i'rawaj, ira'wu'sh, ira'ha't, i'redaktor* so'zleri usi'layi'nsha ayti'lg'ani' menen orfografiyasi' boyi'nsha *ragu, radio, razi', rayon, ras, rawaj, ra'wish, ra'ha't, redaktor* tu'rinde jazi'ladi'.

12. Tildeg *roman, rota, ruxlani'w, ruxsat t.b.* so'zlerdin' orfoepiyasi'nda wolardi'n' aldi'nda – u dawi'sli'si' qosi'li'p yesitilip, *uroman, urota, uruxlanuw, uruxsat* tu'rinde yesitiledi, biraq bul jazi'wda yesapqa ali'nbay, wo'zlerinin' orfografiyasi' saqlani'p jazi'ladi'.

13. So'ylew waqti'nda fonetikali'q quri'li'si'ndag'i' e, ya, o, o' dawi'sli'lari' ye, ya, wo, wo' diftonglari'ni'n' (qosarli' seslerinin') xi'zmetin atqaradi'. Ma'selen, *yegin – yegin, yetik-yetik, yasli- yasli, yamasa-yamasa, won*

– *won, wol- wol, wo'z - wo'z, wo't-wo't* t.b. Bular jazi'wda usi'lay jazi'latug'i'n boldi'.

Qaraqalpaq tilinin' fonetikalı'q wo'zgesheligi boyi'nsha ayri'qsha wori'ng'a iye A.N.Baskakovti'n' miynetlerin atap wo'tiw wori'nli'. Wol tek qaraqalpaq tilinin' fonetikasi'n g'ana yemes, al basqa tarawları' boyi'nsha da ilimiy izertlew jumi'slari'n ali'p bardı'. Woni'n' qaraqalpaq tilinin' seslik du'zilisin izertlewge arnalg'an «Очерки фонетики северных говоров каракалпакского языка» miynetinde qaraqalpaq tilinin' arqa dilektinin' fonetikalı'q wo'zgesheliklerine itibar beriledi. Ja'ne de qaraqalpaq tilinin' seslik qubi'li'slari' boyi'nsha bu'gingi ku'nge kelip A.Da'wletovti'n', A.Bekbergenovti'n', K.Ubaydullaevti'n', Sh.Abdinazimov-ti'n' miynetleri de u'lken a'hmiyetke iye yekenligi belgili.

Uluwma juwmaqlasti'ri'p aytqanda awi'zeki so'ylew tili menen a'debiy tildin' arasi'na shek qoyi'p yekewin yeki na'rse dep qarawg'a bolmaydı'. So'ylew tili de, a'debiy til de – bir til, biraq wolar wo'zlerinin' i'qshamli'li'g'i', normalasi'wi', sol tilde so'ylewshi xali'q ushi'n uli'wmali'li'g'i' jag'i'nan g'ana bir-biri menen sali'sti'ri'p qarag'anda g'ana ayri'qsha wo'zgesheliklerge iye.

Usi'lay yetip qaraqalpaq tilindegi so'zler orfoepiyasi' boyi'nsha tu'rlishе formada ayti'lg'ani' menen orfografiyalı'q ni'zamli'li'qlar saqlani'p, duri's jazı'li'wi', woni' u'yreniwshi ja'ne ku'ndelikli wo'mirde paydalani'wshi'dan bir qansha jag'daylarg'a di'qqat bo'liwi kerekligin ko'rdik.

Demek, biz til ni'zamli'qlari'na, a'sirese orfoepiyalı'q wo'zgesheliklerge haqi'yqi'y kewil bo'lgende ana tilimizdin' ha'mme ta'repleme rawajlani'wi'na, woni'n' normalari'ni'n' turaqlasi'wi'na yerise alami'z.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

O'zbekistan Respublikasi' Prezidenti I.A.Karimov miynetleri

1. Каримов.И.А. Жокары мәнәуият - жеңилмес күш. Ташкент, "Мәнәуият", 2008
2. Каримов.И.А. Баркамол авлод орзуси. Тошкент, 1998

Tiykarg'i' a'debiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Бердақ дәрәтпелериниң фонетикасы. Нөкис, 1994.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т.П. Фонетика и морфология. М., 1952.
3. Бекбергенов А. Каракалпак тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
4. Бекбергенов А. Каракалпак тилиндеги санлықлар. –Нөкис: Каракалпакстан.1976.
5. Дәүлетов А. Хәзирги каракалпак тили. Фонетика. Нөкис, 1999.
6. Da'wletov A. Ha'zirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. No'kis, 2012.
7. Дәүлетов А. Каракалпак тилинде сингармонизм. Нөкис, 1993.
8. Дәүлетов А. Хәзирги каракалпак әдебий тилиниң сеслик дүзилиси. Нөкис, 1995.
9. Дәүлетов А. Хәзирги каракалпак тилиниң айырым улыўмалық хәм жеккелик фонетикалық кубылыслары. // Хәзирги каракалпак тили раўажланыўының айырым мәселелери. Нөкис, 1993, 26-33-бетлер.
10. Джунисбеков А. Гласныс казахского языка. Алма-Ата, 1979.
11. Джунисбеков А. Просодика слова в казахском языке. Алма-Ата, 1987.
12. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата, 1980.
13. Дмитриев Н.К. Вставка и выпадение гласных и согласных в тюркских языках. – ИСГТЯ.1.

14. *Доспанов О., Қалендеров М., Есемуратова Р., Дәулетбаев Қ.* Қарақалпақ тилинің қысқаша орфоэпиялық сөзлігі. Нөкис, «Билим», 1992.
15. *Дүйсебаева М.* «Қазақ әдеби тілі орфоэпиясының кейбір мәселелері». Алматы, 1973
16. *Дүйсебаева М.* Қазақ тілінің қысқаша орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 1981.
17. *Жұнісбеков А.* Қазақ тили фонетикасы. Алматы, 2004.
18. *Қожахметова Х.* «Мәнерлеп оқу». Алматы, 1982.
19. *Қудайбергенов М.* Қарақалпақ тилинің морфонологиясы. Ташкент, 2006.
20. *Қурбаниязов П.* Айырым сеслик қубылыстардың қарақалпақ сөйлеу тилиндегі көринісі. // «Әмиўдәрйя», 2001, №4.
21. *Малов С.Е.* «Заметки о каракалпакском языке» Нөкис. 1966.
22. *Мырзабеков С.* Қазақ тілі фонетикасы. Алматы, 1993.
23. *Насыров Д.С.* Қарақалпақ тилинің диалектологиялық сөзлігі. Нөкис, 1983.
24. *Неталиева К.* Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. Алматы, 1977.
25. *Севортян Э.В.* Выпадение согласных в южных тюркских языках. – ИСГТЯ.1.
26. *Поливанов Е.Д.* Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка. – Труды Хорезмской экспедиций. Ташкент, 1933.
27. *Сейтназарова И.* Қарақалпақ тилинде сөзлердің орфоэпиялық вариантлары. // Түркий тил билиминің әхмийетли мәселелери, Нөкис, 2005, 27-31-бетлер
28. *Убайдуллаев К.* Хәзирги заман қарақалпақ тили. Фонетика. Нөкис, 1965.
29. *Убайдуллаев К.* Қарақалпақ тили бойынша таңдамалы мийнетлери. Нөкис, 1976.
30. *Хамидов Х.* Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкис, 1974.

31. *Ҳамидов Ҳ.* Фонетическая характеристика каракалпакского языка XIX, начала XX вв. – Вопросы каракалпакского языкознания. Нукус, 1983.

32. *Шукуров Р.* Сўзнинг ўзак вариантларида юз берадиган фонетик ўзгаришлар // Түркий тиллердин фонологиясы хэм морфонологиясының әҳмийетли мәселелери. Нөкис, 2005, 55-бет.

Qosi'msha a'debiyatlar

1. *Айымбетов Қ.* Қарақалпақстан тилиниң жаңа имласына проект. «Қызыл Қарақалпақстан», 1934, 27-октябрь, № 221.

2. *Балақаев М.* «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері». Алматы, 1965.

3. *Бекбергенов А., Насыров Д.С., Жәрімбетов А.* Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги. Нөкис, 1992.

4. *Гринберг Дж., Осгут Ч., Дженкинс Дж.* Меморандум о языковых универсалиях. // Сб., Новое в лингвистике. Т. V. М., 1970.

5. *Da'wletov M.* Imladag'i' wo'zgerisler haqqi'nda pikirler ha'm usi'ni'slar. // “Ustaz joli” 2012. 20-sentyabr.

6. *Садвакасов Г.* Язык уйгуров Ферганской долины. Часть I. - Алма-Ата: Наука. 1970.

7. *Сыздықова Р.* «Сөз сазы». Алматы, 1983.

8. *Сейтов Ш.* Халқабад. Нөкис, 1977.

9. *Сейтов Ш.* Халқабад. Нөкис, 1981.

10. *Сейтов Ш.* Халқабад. Нөкис, 1989.

11. *Ўзбек тили ва адабиёти*. Тошкент, 1966, №5.

12. *Щербак А.М.* «Сравнительная фонетика тюркских языков». Л., 1970

AVTOREFERATLAR

1. *Джунисбеков А.* Проблемы тюрской словесной просодики и сингармонизм казахского языка. Автореф. докт. дисс, Алма-Ата, 1988.

2. *Қазақбаева Ә.* Қарақалпақ тилинде қосымталардың варианттылығы. Канд.дис. Нөкис, 2009.

3. *Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің фонетикалық-морфологиялық сыпаттамасы. Кандидатлық диссертация жұмысының түп нұсқасы. Нөкіс, 2000.*

4. *Нұрымбетова Г.А. Сингармонизм и характеристика фонологического слуха. АКД, Л, 1985.*

5. *Сейтназарова И. Фонетические варианты слов в современном каракалпакском языке. АКД. Нукус, 1997.*

Internet saytlari'

1. <http://yazykoznanie.ru/385/>,
2. <http://www.lingling.ru/>
3. <http://fingo-ugry.ru>